

DOI: 10.55666/folklor.1420461

TİMURLULAR DÖNEMİNDE ŞEYH Nİ'METULLÂH-I VELÎ VE NAKŞİBENDÎYYE TARÎKATI'NIN İRAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Sevda AKTULGA GÜRBÜZ*

Öz

Timurlu devletinde hükümdarlar, İran coğrafyasının dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik yapısı üzerinde etkili olmuşlardır. Kendi meşruiyetlerini kabul ettirmek, siyasî mücadelelerde rakiplerine üstünlük sağlamak gibi birçok hususlarda tarikat ve din adamlarının nüfuzlarından faydalanmışlardır. Bu çalışma tasavvufî düşüncenin ve tarikatların etkinliğinin arttığı Timurlular döneminde (1370-1507) devlet yöneticileri ve halk arasında şöhret bulan Şeyh Ni'metullâh-ı Velî ile Nakşibendîyye tarîkatı'nın faaliyetlerini kapsamaktadır. XIV. yy.'ın sonu ile XV. yy.'ın başlarında İran'ın dinî, sosyal ve toplumsal hayatında rol oynayan tasavvuf; Sünnî-Şîî meşrepli tarikatların faaliyetleri ile toplumun hemen her kesimine ulaşmıştır. Kübrevîyye, Yesevîyye, Hurûfîyye, Safevîyye, Nakşibendîyye, Kâdiriyye, Nûrbahşîyye gibi Şîî ve Sünnî meşrepli anlayışlar, bu dönemin öne çıkan tarikatlarıdır. Şîî coğrafyada müntesip kazanan Velî ile Sünnî meşrepli Nakşibendîyye dervişleri; dinî, ilmî, siyasî ve toplumsal faaliyetleri ile Timurlular dönemine damga vurmuşlardır. Belirtmek gerekir ki Timurlular döneminde Ni'metullâhiyye tarikatının faaliyetlerinden çok kurucusu olan Şeyh Ni'metullah-ı Velî'nin adının öne çıktığı görülmektedir. Bundan dolayı Velî'nin yapmış olduğu faaliyetlere değinmek daha çok önem arz etmektedir. Çoğunlukla İran kaynaklarına başvuru bu çalışmada Nakşibendîyye, Sünnî şeriatın daima sadık bir savunucusu iken Şeyh Ni'metullâh-ı Velî; Şîî eğilimler gösteren bir sūfî olarak zikredilmektedir. Ancak eserlerinden Sünnî olduğu anlaşılan Velî'nin Şîî anlayışı temsil ettiğinin söylenmesi, Şîî merkezlerde faaliyet yürütmesine ve Ehl-i Beyt'e olan bağlılığına dayandırılmaktadır. Şîî kaynakların zaviyesinden bakıldığında Velî, Timurlular döneminde Kirmân başta olmak üzere İran'ın Şîî bölgelerinde halkın desteğini alarak faaliyetlerini sürdüren en önemli sūfîdir. Diğer taraftan İran'ın bazı bölgelerine Sünnî düşüncenin yerleşmesinde etkili olan ve Sünnîliğin temsilcisi konumunda görülen Nakşibendîyye'nin, halkın ve devletin gösterdiği hürmet ve itibarın neticesinde döneminin en yaygın tarîkatı olması da dikkate değer bir husustur. Bu bağlamda dönemin Nakşibendîyye tarikatının ve Şeyh Ni'metullâh-ı Velî'nin halkın teveccühünü kazanmasının nedenlerinin yanında yöneticilerle menfi veya müspet ilişkilerini de araştırmak önem arz etmektedir. Amacımız Timurlular döneminde İran'ın tasavvufî hayatı üzerinde etkili olan Şeyh Ni'metullâh Velî'nin ve Nakşibendîyye'nin faaliyetlerinden yola çıkarak bir devrin dinî, siyasî ve tasavvufî yapısını önemli kaynaklara başvurarak ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikatlar, Timurlular Dönemi, Nakşibendîyye, Şeyh Ni'metullâh-ı Velî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı, Van/Türkiye, ysfgrbz65@gmail.com. ORCID: 0000000314504632

ACTIVITIES OF SHEIK NI'METULLÂH-I WALI AND THE NAQSHBANDIYYE SECT IN IRAN DURING THE TIMURID PERIOD

Abstract

The rulers of the Timurid state had an impact on the religious, social, political and economic structure of the Iranian geography. They benefited from the influence of sects and clergy in many matters such as establishing their own legitimacy and gaining superiority over their rivals in political struggles. This study covers the activities of Sheikh Ni'metullâh-ı Velî and the Nakşibendiyye sect, who found fame among the state administrators and the public during the Timurid period (1370-1507), when the effectiveness of Sufi thought and sects increased. XIV. end of the century, 15th century Sufism, which played a role in the religious, social and social life of Iran at the beginning of the century; It has reached almost every segment of society through the activities of Sunni-Shiite sects. Shiite and Sunni-oriented approaches such as Kübreviyye, Yeseviyye, Hurûfiyye, Safaviyye, Nakşibendîyye, Kâdiriyye, Nûrbahşîyye are the prominent sects of this period. Velî, who gained followers in the Shiite geography, and Naqshbandiyya dervishes of Sunni disposition; They left their mark on the Timurid period with their religious, scientific, political and social activities. It should be noted that during the Timurid period, the name of the founder of the Ni'metullahiyye sect, Sheikh Ni'metullah-ı Velî, came to the fore rather than its activities. Therefore, it is more important to mention the activities carried out by Velî. In this study, mostly referring to Iranian sources, Nakşibendîyye was always a staunch defender of Sunni sharia, while Sheikh Ni'metullâh-ı Velî; He is mentioned as a Sufi with Shiite tendencies. However, the statement that Veli, who is understood to be Sunni from his works, represents the Shiite mentality is based on his activities in Shiite centers and his loyalty to the Ahl al-Bayt. When viewed from the perspective of Shiite sources, Veli is the most important Sufi who continued his activities with the support of the people in the Shiite regions of Iran, especially Kirmân, during the Timurid period. On the other hand, it is also noteworthy that Naqshbandiyya, which was influential in the establishment of Sunni thought in some regions of Iran and was seen as the representative of Sunnism, was the most widespread sect of its time as a result of the respect and respect shown by the people and the state. In this context, it is important to investigate the reasons why the Naqshbandiyya sect of the period and Sheikh Ni'metullâh-ı Velî gained the favor of the people, as well as their negative or positive relations with the rulers. Our aim is to reveal the religious, political and mystical structure of a period by referring to important sources, based on the activities of Sheikh Ni'metullâh Veli and Naqshbandiyya, who were influential on the Sufi life of Iran during the Timurid period.

Keywords: Sufism, Sects, Timurid Period, Naqshbandiyya, Sheikh Ni'metullâh-ı Velî.

Giriş

Timurlular (1370-1507) döneminde İran, tarikatların etkili olduğu ve gelişme gösterdiği bölgelerden biri olmuştur. Çoğunlukla liderlerinin isimleriyle anılan Hemedâniyye, Ni'metullâhiyye, Hurûfiyye, Nûrbahşiyye, Nakşibendîyye, Hatlâniyye, Meşîşiyye ve Safevîyye; bu dönemin önemli tarikatları arasında yerlerini almıştır. Sünnî Timur hânedanlığı, dinî saiklere dayalı fetih faaliyetleri yapmadığı için Şîî ve Sünnî unsurlara saygılı olmuştur. Ancak özellikle Timur döneminden sonra yükselen Şîî tehlikesine karşı Sünnî tarikatlardan Nakşibendîyye, hânedan tarafından desteklenmiştir. Öte yandan İran ve Hindistan'ın farklı bölgelerinde gelişen ve etkili olan Ni'metullâhiyye tarikatının kurucusu Şeyh Ni'metullâh-ı Velî (ö. 834/1431); tasavvufî anlayışını şerîata bağlılık üzerine kuran bir mutasavvıf olarak Timurlular döneminde etkili olmuştur. Bir kısım tarihçiye göre mutasavvıfların toplumda önemli bir sosyal role sahip olduklarının kanıtlarından biri olan Velî, toplumun Şîîliğe geçişinin zeminini hazırlayan Şîî tasavvufun öncüsüdür (Habîbzâde, 1398:9-10). Hâşimîler başta olmak üzere Selmân-ı Fârisî, Ebû Zer el-Gıfârî, Ammar b. Yâsir, Huzeyfe b. Yemân ve Mikdad b. Esved gibi ilk dönem sahabîlerini Şîîliğe bağlayan kaynaklara göre Şîî tasavvuf; yaşantı olarak dünyaya değer vermeyen, zühd ve fakrı tercih eden ve daha sonra Şîîlerin taraftarı olduğu veya sempati beslediği sahabelerin tasavvufî hayat biçiminden doğmuştur (Şeybî, 1982: 26-27, 286, 293). Belirtmek gerekir ki Şeyh Velî'nin Şîî tasavvufun canlanmasının mimarlarından biri olarak görülmesi, bir takım iddialara dayandırılmıştır. Bu iddiaların başında, tasavvuftaki tarikat silsilelerinin Hz. Ali'ye dayandırılması ve Velî'nin Hz. Ali'ye olan bağlılığı gelmektedir. Şîî temayüle göre Hz. Ali'nin tasavvufî otoritesinin diğer halifelerden daha üstün olduğu Sünnîler tarafından da kabul edilmektedir. Yine Alevî tarikatların velâyet anlayışının imametle benzerleştiği, Hasan-ı Basrî'nin (ö.110/728) Hz. Ali'den hırka giymesi, kutûb ile abdâl kavramlarının Râfizîler'den alınan "nakîbü'l-eşrâfîk" a dayandırılması da tasavvufun Şîî ile irtibatlanmasına neden olmuştur. (Hümâî, 1385: 1/51; Zerrînkûb, 1362: 165-167; Habîbzâde, 1398: 11-15; İbn Haldun, 1336: 631). Kanaatimize göre Velî'nin Sünnîliğinin tartışılmasının arkasında, Sünnî kelimesinin Şîî bakış açısıyla ortaya konulması yatmaktadır. Bu anlayışa göre Sünnî, dinî uygulamalarda peygamberlik geleneğinin takipçisi olan dindardır. Herhangi Cebrî, Bâtînî ve Mu'tezilî yoruma sapsayan; görüş, zevk ve kişisel içtihatlara başvurmeyen kişidir (Hümâî, 1381:32-47). Bu anlamda Şeyh Ni'metullâh-ı Velî Sünnî olarak zikredilebilir. Ancak Sünnîlik, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak isimlendirilince taraftarlık vasfına bürünmüş ve kişisel içtihatların yolunun açıldığı bir gruba dönüştürülmüştür. Nitekim Şeyh Velî, kader ve hür irade konularında farklı gruplardan bahsettikten sonra Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerine değinmiş ancak kendisini bu grubun (cemaatın) içerisinde zikretmemiştir. Dolayısıyla Sünnîlik, cemaat hüviyetine büründükten sonra asr-ı saadetteki konumunu kaybetmiştir (Pazukî,1387: 3-7).

Timurlular döneminde İran halkı; sosyal, siyasal ve toplumsal alandaki karışıklıklardan dolayı mutasavvıflara sığınmışlardır. Cinayetlerin, yağmalamaların, vergilerin ağırlığının ve veraset kavgalarının yarattığı huzursuzluk, insanları beğendikleri zatların etrafında toplamış; tekke ve vakıf gibi kurumlara sığınmaya zorlamıştır (Esferâzî, 1339: 191-192). İktidar mücadelesi kazanmak veya buldukları mevkiileri korumak amacıyla Timur hânedanlığı da bölgenin güçlü mutasavvıfları ile iyi ilişkiler geliştirmiştir (Tosun, 2005: 408). Hükümet; Gilan, Mazenderan, Huzistan gibi sınır bölgeleri ile Horasan'ın Rey, Veramin, Kum, Kaşan ve Sebzvar şehirlerinde Şîî oluşumlu tarikatların faaliyetlerine izin vermiş, hangâhlarındaki artışa müsaade etmiştir. Sünnî Timur hânedanlığının bu oluşumlara göz yumması, onların manevî varlığından faydalanarak sosyal ve siyasî varlıklarını korumaya çalıştıklarını göstermektedir (Şeybî, 1380: 166; Semerkandî, 1383: 2/416). Ancak devlet mekanizmasının siyasî tehdit olarak gördüğü kişi veya kurumlara karşı tepkisi sert olmuştur. Nitekim Şeyh Ni'metullâh-ı Velî ile başta iyi giden ilişkiler, Velî'nin aleyhte yazdığı şiirler ve toplumda taraftarlarının artmasının siyasî tehlike teşkil etmesi hasebiyle bozulmuştur. Nakşibendîliğin kurucusu Bahâeddin Nakşibend'in müşîdi Emîr Külâl'in (ö. 772/1370) Timur'u Velî'nin gücüne karşı tedbir alması için uyarmasıyla (Kirmânî, 1384: 122-123) Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, Mâverâünnehir'den Tus'a, Yezd'den Herat'a sürülmüştür. Ancak Velî, buna rağmen faaliyetlerine devam etmiş ve Kûhbenân ile Kirmân'da bulunduğu dönem boyunca önemli taraftarlar kazanmıştır (Mîr Hüseyinî, 1384: 85-86).

XIV. yy.'ın sonları ile XV. yy.'ın başlarında Timur Küregen'in (ö. 807/1405) İran'ı işgaliyle başlayan Timurlular dönemi, Safevî İmparatorluğunun kurulması (1501-1736) ile sona ermiştir. Bu dönem dinî hayatın bir yanını yansıtan tarikatlar açısından rahat olsa da ekonomik, sosyal ve toplumsal koşulların etkisiyle teşeyyû (Şiâ inancını benimseyen) hareketlerin isyanına neden olmuştur (Hümâyünî, 1358: 19-21). Çaresiz, fakir ve savaşımlardan bezmiş olan halkın yeni ortaya çıkan dinî hareketler etrafında toplanması ile gittikçe yaygınlaşan Şiî etki, hânedanın önlem almasına sebep olmuştur. Özellikle Timur devletinin seçkinlerinin de bulunduğu geniş bir mürid kitlesine ulaşan Şeyh Ni'metullâh-ı Velî'nin etrafında toplanan Şiî unsurlar, Timurluları endişelendirmiştir (Şeybi, 1380: 153). Ancak Şeyh Ni'metullah-ı Velî, çeşitli engellemelere ve sürülmesine rağmen Timurlulara karşı herhangi olumsuz bir faaliyetin içerisinde olmamıştır. Şeyhin ölümünden sonra halefleri İran'ın içerisinde bulunan çalkantılı durumu tasavvufî hayata uygun bulmayarak Hindistan'a göç etmişlerdir. Haydarabad ve Dekkan'da yayılan tarikat, Ma'sûm Ali Şah Dekkenî'nin hicri IX. yy.'ın başlarında İran'a dönmesiyle faaliyetlere kaldığı yerden devam etmiş ve halk üzerinde etkisini sürdürmüştür (Hümâyünî, 1358: 20;Şeybi, 1380: 151-154; Sadri, 2013: 229-230). Ancak Safevî devletinin kurulmasından sonra Şâh İsmail (ö.1524), tarikatların faaliyetlerini sınırlandırmış hatta ülkesindeki tarikatların izlerini silme politikası gütmüştür. Bu politika karşısında devletle işbirliği yapan Ni'metullâhiyye, tamamen Şiîleşerek İran'ın en etkili ve yaygın tarikatı olmuştur. Şiîliğe geçen ve kendileriyle işbirliği yapan tarikatlara iyi davranan (Algar, 2019: 311-312) Şâh İsmâil, Ni'metullâhî Emîr Abdülbaki Yezdî'yi (ö. 1514) devlet kademesindeki en yüksek makamlardan biri olan "vekil-i nefis-i hümâyün" a getirerek devlet-tarikat bağına sağlamlaştırmıştır (Hândmîr, 1333: 4/534).

Bahâuddîn Muhammed Nakşibendî'ye (ö. 791/1389) nispet edilen Nakşibendîyye, İran'da Hoca Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) öncülüğünde dönemin en etkili tarikatlarından biri olmuştur. Sultan Ebu Said Mirzâ'nın (ö. 873/1469) yakın akrabası olan Ahrâr, Horasan bölgesi ve Nil boyunun yanında Mâverâünnehir'in Semerkant, Buhârâ, Taşkent, Karşı gibi şehirlerde çok sayıda dükkân, bahçe, köy, mezraa ve sulama kanalı satın alarak buraları cami, medrese ve tekkelere vakfetmek suretiyle Nakşibendîyye'nin faaliyet alanını genişletmiştir (Tosun, 2012: 19-20). Bu dönemde kabileler arasındaki huzursuzluklar, toprak anlaşmazlıkları, kan davaları gibi toplumsal kargaşalarda ara bulucu görevi üstlenen Nakşî dervişler; devletin danışma mercileri olmuşlardır. Nitekim verdiği kararlarda seyyidler ve ariflere danışan Timur, barış yoluyla ele geçirmek istediği bölgelere dahi Nakşî dervişleri göndermiştir. Bu dervişler halk tarafından sevilen ve nüfuzlu ailelere sahip kişilerdir (Kazvîni, 1386: 155-156). Timur'dan sonraki hânedan üyeleri de aynı şekilde Belh, Buhârâ, Harezm ve Semerkant gibi bölgelerde Nakşibendîyye'ye, Şiî yayılmaya karşı kolonizatör görevi vermişlerdir. Devrin ekonomik, kültürel ve sosyal yapısını bilen dervişler ise bu dönemde Sünnîliğin yaygınlaşmasını sağlamışlardır (Buhârî ve Pûrsübhânî, 1383: 45-55; Omîdvârniyâ, 1373: 24).

Timurlular döneminde Horasan ve Maveraünnehir bölgesindeki tarikatlar ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmakla beraber Şeyh Ni'metullâh-ı Velî ile Nakşibendîyye'nin faaliyetleri ve İran toplumuna etkilerini incelemek önem arz etmektedir. Ni'metullâhiyye tarikatını burada işlemememizin nedeni tarikatın Velî'nin ölümünden sonra gelişmesidir. Tarikatın İran'ın geneline yayılması Safeviyye döneminde olduğu için bu çalışmamızı Velî'nin faaliyetleri ile sınırlamak daha yerinde olacaktır. Nakşibendîyye ise Sünnî İslâm'ın temsilcisi olarak Timurlular döneminde en çok itibar gören tarikat olmuştur. Tasavvuf karşıtlarınca Timurluların fitnesine ve İran'a saldırmasına karşı halkın güçten yoksun olmasının sûfilik düşüncesini ortaya çıkardığı (Petrushevsky, 1371:455) iddia edilse de bahsedilecek olan Şeyh Ni'metullah Velî ve Nakşibendîyye tarikatı, kendilerine özgü yapılarıyla ve taraftarlarıyla bir devrin düşüncesinin yansımasıdır. Araştırmamız genel olarak İran kaynaklarına dayanmakla beraber Türkiye'de yapılmış bir takım çalışmalara da başvurulmuştur. Amacımız Timurlular döneminde İran coğrafyasında çok sayıda taraftarı olan Velî ile Nakşibendîyye'nin üzerinden bir dönem okuması yapabilmektir.

1. Timurlular Döneminde İran'da Bulunan Tarikatlara Genel Bakış

İlhanlılardan (Moğollar) sonra İran'a hâkim olan Timur Hânedanlığı, 1370-1507 yılları arasında hüküm sürmüştür. Genellikle sultanlar, siyasi bir tehdit olmadıkları sürece tarikatlara karşı müsamahakâr bir tavır içerisinde olmuştur. Ancak savaşlar, ağır vergiler, düzensizlik gibi halkın sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz etkileyen koşullara karşı muhalefetin özellikle Şiî tarikatlar tarafından yapılması, Sünnî oluşumların desteklenmesini sağlamıştır. Sûfilerin içtimai güçlerinin artması ile Sünnî temelli tarikatlar, İran'da Şiîliğin

yayılmasını engellemek için kullanılmıştır. Şîî veya Sünnî bu hareketler, zor durumda olan halkın da sığındığı limanlar olmuşlardır (Anonim, 1391, 443-447). Timurlular döneminde İran'ın dinî durumu incelendiğinde İran halkının büyük çoğunluğunun Sünnî olduğu görülmektedir. Ancak bazı kaynaklarına bakıldığında tasavvuf ile Şîîlik arasında bir paralellik kurulmuş ve tasavvufun doğuşu ile yükselmesi, Şîîliğin fikrî ve ideolojik tesiri ile gelişmesine bağlanmıştır.

XIV. yy.'ın sonu ile XV. yy.'ın başında Moğol döneminde ortaya çıkarak İran coğrafyasında varlıklarını devam ettiren çeşitli tarikatlardan söz etmek mümkündür. Şîîliğin yaygınlaştığı yerlerde oluşan tasavvufî hareketler genellikle Şîî eğilim göstermiş; Maverâünnehir bölgesi ve İran'ın doğusu ise Sünnî tasavvufî hareketlerin yoğunlaştığı yerler olmuştur. Bu dönemin önemli tarikatlarından biri Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) tarafından kurulan Kübrevîlik'tir. Sünnî olarak doğan ancak Şîî renge bürünen Kübrevîyye, on iki imam ve vahdet-i vücûd anlayışına sahip kollardan Zehebiyye ve Nûrbahşîyye ile İran'da faaliyetlerini devam ettirmiştir. Kübrevîliğin kolları olarak Şîî temayül gösteren tarikatların ortaya çıkmasıyla ve VII./XIII. yy.'ın ortasından itibaren tarikatların hızla yayılmasıyla beraber Şîîlerin tasavvufa bakışı olumlu bir seyir izlemiştir (Gökbulut, 2008: 286).

İran coğrafyasının siyasî, ictimai ve ekonomik yapısı halkın sûfilere yönelmesinde etkisi olmuştur. Dünyanın değersizliği, halkın fakirliği ve zalim yöneticilerin tavırları; bâtinî tarikatların oluşmasını sağlamıştır. Horasan'da Şeyhiyye-Cûriyye tarikatı, Sebzvar ile Mazenderan'da mevcut düzenin aksaklıklarına karşı yeni bir hareketi destekleyen ve her türlü sorunu askerî güçle çözmeye çalışan Şîî tarikat olarak faaliyet göstermiştir (Bausani, 1962: 546-547). Şîî Gulât hareketi olan Hurûfiyye; Fazlullah'ın (ö. 821/1418) harflere verdiği anlam, Farsçayı ve Farslıları Allah'ın üstün kıldığı kavmin dili ve toplumu olarak görmesi akabinde İran halkını yüceltmesi, halkın ona karşı sempati ile bakmasına yol açmıştır. Özellikle mehdiliğini kanıtlaması için rüyaları yorumlaması ve Kur'ân-ı Kerîm'in harf ve kelimelerine verdiği bâtinî anlam, çok sayıda İranlıyı etkilemiştir. Hurûfilik; İsfahan, Tebriz, Herat gibi Şîîliğin yaygın olduğu bölgelerde yaygınlaşmış, toplumsal ve siyasî hayatta söz sahibi olan bir tarikat-mezhep haline gelmiştir. İsfahan ve Tebriz'de büyüyerek gelişen ve yaygınlaşan hareket, Timurlular devletini yıkmaya dair faaliyetler ile siyasî bir boyut kazanmıştır. Fazlullah'ın öldürülmesi akabinde Hurûfilerin toplu katliamla öldürülmeleri, bu tarikatın faaliyetlerini sınırladırsa da mensupları, çeşitli hüviyetlere bürünerek faaliyetlerine devam etmişlerdir (Sefâ, 1366: 4/57; Ahmedî, 1322: 22-24).

Seyyid Muhammed Nûrbahş'a (ö. 869/1464) nisbet edilen bir Nûrbahşîyye, Timurluların sonu ile Safevîlerin başında faaliyet gösteren Şîî kimlikli tarikatlardan biridir (Bashir, 2003: preface). Şîîlik, Horasanlı "ışık bahşeden" lakablı Seyyid Muhammed Nûrbahş'ın mehdilik ve halifelik konusundaki fikirsî hareketleriyle yaygınlaşmaya devam etmiştir. Nûrbahş, on iki imamdan Musa el-Kâzım'ın soyundan olduğu iddia edildiğinden mehdî unvanını almış ve taraftarları tarafından mehdî ilan edilmiştir. Nûrbahş, Timur'un şiddeti ve haleflerinin anlaşmazlıktan doğan siyasî karışıklıktan ve istikrarsız sosyo-politik ortamdan dolayı kurtarıcı (mehdî) olarak görülmüştür (Manz, 1989: 3-6). Nûrbahş, Şâhruh'un emirliği zamanında Kübrevîyye tarikatının bir kolu olarak Nûrbahşîyye'yi kurmuştur. Şâhruh'a yazdığı bir mektubunda açıkça yaptığı işten tevbe etmesini ve hakkını resmen tanınmasını isteyerek kendisini Allah'ın hücceti ve nübüvvet ile velâyet mazharı olarak görmüştür (Sadri, 2013: 240; Tosun, 2007: 248-249). Nûrbahş, mürşidî Hoca İshak'ın teşvikiyle Şîî yönelimli bir sûfî hükümet kurma çabasıyla ayaklanmayı başlatabilmek için mutasavvıfları etrafında toplamaya çalışmıştır. Hz. Ali'nin zühdivarî yaşantısını tamamlayan bir mehdî olduğunu iddia ederek başlattığı ayaklanma; kendisinin tutuklanması, Hoca İshak'ın ise öldürülmesiyle son bulmuştur. Siyasî arenada Şîî ayaklanması başlatan müridler de tutuklanarak idam edilmiştir (Muhammedî, 1396: 237-239).

Bu dönemde Harezm ve Horasan bölgelerinde kurulan Zehebiyye, Nûrbahşîyye ve Şeyh Ni'metullah Velî'nin öncülüğündeki Ni'metullahî tarikatının müridleri, Hurûfiler ile bağlantı kurmakla suçlanmışlardır. Hurûfilik ve Nûrbahşîyye'nin dinî ve sosyal yönden huzursuzluğa neden olmalarının sebebi Timurluların Sünnî anlayışına (Sünnîlik ısrarına) ve Sünnî akidenin sosyal adalet sisteminin İran'a entegresinin doğurduğu sonuçlara bağlanmıştır (Hakikat, 1391: 410; Zerrinkub, 1384:183-204). Aynı şekilde Meşîşîyye (Muşşaiyye), Timurlular zamanında Huzistan'da bir özgürlük hareketi olarak doğmuştur. Kurucusu Muhammed b. Falâh'ın (ö. 1461) kendisine sûfilik atfetmesiyle tarikat, Şîî Gulâm hareketi olarak İran'da faaliyet göstermiştir. Falâh, tasavvuf felsefesi ile ilgili konuları bağlamından koparmış, VII. İmam Musa el-

Kâzım'ın ruh ve bedeninin içerisine girdiğini (enkarnasyon) iddia ederek de mehdiliğini ilan etmiştir. Özellikle Güneybatı İran'da taraftar kazanan hareket, kargaşa ortamından beslenerek yağma faaliyetleri yapmıştır (Şeybî, 1380: 287; Şüşterî, 1377: 397-398).

Timurlular döneminde halk üzerinde etkin olan tarikatlardan biri Safeviyye tarikatıdır. Tarikatın kurucusu Şeyh Safiyyüddîn Erdebîlî (ö. 735/1334) Şafii mezhebine mensup Sünnî bir mutasavvıftı. Sünnî Timurluların saygı duyduğu Erdebîl'in halifesi Aleaddîn Ali Safevî, Ankara Savaşında Timur tarafından ziyaret edilmiş ve hayır duası alınmıştır. Aslında Safevî'nin Şiilik propagandası yapmasına rağmen Timur tarafından itibar görmesi, halk üzerindeki etkisine bağlanmıştır. Bu etki, Timur'un Azerbaycan ve Irak fethinden kazandığı geniş arazileri Aleaddîn Ali Safevî'ye vermesini sağlamıştır. Ali Safevî; İsfahan, Kızıluzun, Talvar, Kumrahî ile Hemedan bölgelerinde çok sayıda vakıf arazisine ailesini yerleştirerek Safevîlerin önemli nüfuz sahibi olmalarını sağlamıştır. Ayrıca Yıldırım Bayezit'in Ankara savaşını kaybetmesinden sonra Türk esirleri arasındaki kızılbaş Safevîlerin bırakılması için ara buluculuk yapan Aleaddîn Ali Safevî, Şâhrûh döneminde yapılan savaşlarda görüşüne başvurulmuş, hürmet ve ta'zim gösterilen isimlerden biri olmuştur. Kirmânşâh, İsfahan ve Hemedan bölgelerine yayılan Safevî ailesinin aldığı maddî ve manevî destek, siyasî yönden güçlenmelerini sağlamıştır (Şîrvânî, 1315: 66-70; Cemâlî, 1385: 15-18). Timur; Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin kabrini ziyaret ederek mezarını onarmış, onun manevî ruhaniyetinden etkilenerek ona saygı göstermiştir (Dalkıran, 2002:106).

Zühd ve takvasıyla bilinen Ebû İshâk Kâzerûnî'ye (ö. 426/1035) nispet edilen Kâzerûniyye, cihat anlayışına dayalı usullerle Zerdüş ve Mecûsileri etkileyerek ihtida faaliyetlerine önem veren tarikat olarak Timurlular döneminde faaliyet göstermiştir. Ancak bu dönemde devlet için tehdit olarak görülen tarikatın müridleri öldürülmüş ve hangâhları yakılmıştır. Bu zulümlere rağmen İran topraklarında kalmaya devam eden tarikat, Safevîler dönemine kadar faaliyetlerini yapmaya devam etmiştir (Keyâlî, 1363: 230-232). Yesevîlik ise başta Sultan Timur olmak üzere Timurlular dönemindeki sultanları etkileyen bir tarikattır. Ahmed Yesevî'yi (ö. 562/1166) rüyasında gördüğünü söyleyerek manevî ruhaniyetinden etkilenen Timur, Buhâra'da şeyhin türbesini onarmış ve ona ta'zimde bulunmuştur (Kâşîfî, 1356: 1/18-21). Timurlular, iktidarlarını sürdürmek için muhalifleriyle diyalog halinde olmayı tercih etmişler ve dinî eğilimlerinde Şiiliklerini gizlemeyen tarikatlara da saygı duymuşlardır. Bu amaçla İmam Hüseyin'in şehadeti için yazılan mersiye törenlerinde mâtemi öven şiirler ile Kerbelâ şehitlerine yapılan zulmü ifade eden maktel türü yazıların okunmasına ve Aşure günleri etkinliklerine izin vermişlerdir (Horasânî, ts: 438).

Şîî tarikatların yanında Sünnî Halvetiyye ve Kâdiriyye de halk arasında itibar gören tarikatlar olmuştur. Kurucusu Gilânî Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166) olan Kâdiriyye'nin kurdukları ribat ve hangâhlar; İslâmî ilimlerin yanında vaaz-irşad, sosyal rehberlik hatta kitap yazma ve derlemenin merkezleri olmuştur. Kâdirî şeyh ve dervişler; bahçe süpürme, tarlada çalışma, binaları onarma, ağaç ve çiçek budama gibi çeşitli hizmetlerde bulunarak insanlara yol göstermişlerdir. Bir hiyerarşi olmadan toplumun içerisinde faaliyet gösteren şeyhlerin toplumun desteğini kazanmaları tarikatın etkinliğini arttırmıştır (Keyânî, 1369: 166-170; Omîdvârniyâ, 1373: 95). Vaazlarında dilencilik ve işsizliği kınayarak çalışmanın faziletine değinen Geylânî'nin öğrencileri; kurdukları loncalarda meslekî eğitimler vererek toplumun ekonomik hayatını doğrudan etkileyen sivil bir organizasyon faaliyeti yürütmüşlerdir. Tarikata girebilmek için bu loncalarda ders almak ve bir sanat ile meslek seçimi yapmak gerekli görülmüştür (Pazûkî, 1390: 201-206). Timurlular döneminde Kâdiriyye, Sünnî tasavvufun öncülüğünü yapan tarikatlardan biri olmuştur. İran'da dinî ve ictimâî hayata tasavvufu dâhil ederek toplumun büyüyen toplumsal acılarına karşı sığınak olmuştur. Sebzvar, Gilan, Mazenderan ve Huzistan gibi Şiiliğin hâkim olduğu bölgelerin dışında kurulan Kâdirî hangâhları; İran'ın dinî ve sosyal hayatında Sünniliği ikmal etmeye çalışmıştır (Râfî, 1383:146).

Lâhicânî Abdillâh Sirâcüddîn Ömer b. Şeyh Ekmelüddîn el-Gilânî el-Halvetî'ye (ö. 800/1397?) nispet edilen Halvetiyye, varlığın birliği (vahdet-i vücûd) anlayışı ile Sünnî akideyi birleştirmiş bir tarikat iken zamanla Şîî bir karakter kazansa (Trimingham, 1973: 99) da Ömer el-Halvetî, Ehl-i Beyt muhabbetine rağmen Şiileşme cereyanının dışında bırakılmıştır (Yıldırım, 2014: 42). Halvetiyye'nin etkili olmasının nedeni Ömer Halvetî'nin yöneticilerle ilişkisine bağlanmıştır. Halvetî dervişler, Herî'den başlayarak Tebriz civarındaki Hoy şehrinde irşad faaliyetlerini devam ettirerek köylüler ve göçebeler üzerinde etkili olmuşlardır (Trimingham, 1973: 76).

2. Timurlular Döneminde Şeyh Ni'metullâh-ı Velî

Ni'metullahiyye tarikatının kurucusu Şeyh Ni'metullâh-ı Velî; İran'ın toplumsal, siyasî ve kültürel tarihinde önemli bir yere sahiptir. Zira Velî, İran tasavvuf tarihinde toplumsal hareketlerin öncüsü ve inzivadan kaçınmaya dayalı eğitimi salık veren öncü bir sûfî olarak görülmektedir (Ferzâm, 1379: 21). Timur döneminde Ni'metullâhiyye tarikatını kuran mutasavvıf ve şair Velî, tasavvuf eğitiminde genellikle ibadet ve riyâzetle meşgul olmasıyla meşhur olmuştur. Soyu İsmail b. Câfer vasıtasıyla Hz. Ali'ye (r.a.) dayanan şeyh, 731/1330'da Halep'te doğmuştur. 24 yaşına kadar ünlü üstadlardan dersler aldıktan sonra Abdullah Yâfiî'nin icazetiyle tasavvufî eğitimini tamamlamıştır. Çeşitli Arap ülkelerinde irşad faaliyetleri yaptıktan ve Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Timur'un Semerkant'taki ikinci yılı olan 762'de siyasi koşullardan dolayı İran'a geri dönmüştür. Halkı çeşitli vesilelerle etkileyerek güçlenmesi ve geniş kitlelerce kurtarıcı olarak görülmesi Timur'un tepkisini çekmiş ve bulunduğu yeri terk etmek zorunda bırakılmıştır. Gittiği cami ve evlerde halkı irşada devam eden şeyh, isyana teşvik etme suçlamasıyla ev hapsine tutulmuş ve bir müddet sonra Mâverâünnehir'den sürülmüştür (Şeybî, 1380: 155-167). İran kaynaklarına göre Şiîliğe geçişin yaşandığı VII. ile X. yy.'lar arasında Ni'metullâh-ı Velî, Sünnilikten Şiîliğe geçişte önemli rol üstlenmiştir. Zira Velî'nin velayetten fıkıh esaslarına kadar Şiî saiklerle hareket ettiği vurgulanmıştır. Velî'nin Hz. Ali'ye bağlanmayı gerçek tasavvuf olarak zikretmesi ve masum imamlara bağlı olmayan tasavvufun hiçbir değerinin olmadığını vurgulaması da Şiî meşrep iddialarına delil olarak ortaya konulmuştur (Âzmâyeş, 1385: 320).

Ni'metullâh Velî, öldüğü 834/1431 tarihine kadar ömrünün büyük çoğunluğunu Kirmân'da öğrenci yetiştirmeye adanmıştır. Evhâdüddîn Kirmânî (ö. 635/1238) ile İmâd Fakîh (ö.773/1371) gibi devrin ünlü mutasavvıfları onun rahle-i tedarisinden geçmiştir. Dönemin ünlü mutasavvıfları Mir Seyyid Ali Hemedânî, Hâce Hak Hottâlânî, Seyyid Muhammed Nûrbahş Gahestânî, Pîr Cemâl Erdestânî, Şeyh Sadreddîn Mûsâ Erdebîlî, Behâeddîn Nakşibend Buhârâî dâhil olmak üzere birçok mutasavvıf ile çağdaş olan şeyhin tasavvufî risâleleri ve şiirlerinin toplandığı *Divan* adlı eseri bulunmaktadır (Şîrvânî, 1315: 382).

Sünnî Timur'un ayak bastığı İran'da Gilân, Mâzenderan, Huzistan ve Horasan'ın batısındaki Sebzar şehirlerinin bulunduğu bölgelerde Şiîlik ağır basmaktaydı. Timur, şeyhlerin halk üzerinde manevî nüfuzundan yararlanmak amacıyla isnâ-aşeriyye mezhebi üyelerinden oluşan bir teşkilat kurmuştur (Köprülü, 1976: 79). Ancak İran'ın genelinde Sünniliğin kaidelerine uygun medreselerde eğitim tatbik edilmesine rağmen siyâsî ve dinî hayatı tehdit eden Şiîliğin yayılmasına engel olunamaması, Timur'un tedbirler almasına neden olmuştur. Timur, Horasan'ı İlhanlı tahtını yeniden inşa etme gayesiyle ele geçirmek isterken buradaki Serbedarîler ve Maraşîler gibi Şiî, Kertler ve Muzafferîler gibi Sünnî hanedanları ortadan kaldırmıştır. Ancak özellikle Şiîlerle mücadelesinde Sünniliği destekler bir görüntü vermiştir. Yine kaynağını Şiîlikten alan Hurufîlere karşı takındığı sert tavırla Sünniliğe karşı zararlı olduğunu düşündüğü hiçbir akıma hayat hakkı tanımamıştır. Ancak artan Şiî eğilimlere karşı girişilen mücadelelere rağmen başarı sağlanamamış ve Şiîlik, dinî görüşlerini mutaassıp taraftarlarından sağlayarak etkisini devam ettirmiştir (Aka, 2010: 156-159). Bu saikler düşünüldüğü zaman Timur ile Şeyh Ni'metullâh-ı Velî arasında başlarda iyi olan ilişkilerin bozulmasının nedeni de Şiîlik temayülleridir. Zira şeyh bu dönemde Şiîlikteki mehdî beklentisini karşılayan bir tavırla halk tarafından teveccüh görmüştür. Toplumun ümitsizliği, çaresizliği ve takatsizliğinden dolayı mehdî olduğuna dair rivayetler yayılmış ancak kendisi yol gösterici ve rehber olduğunu kanıtlamak için mehdide bulunması gereken özellikleri içeren "Mehdiyye Risalesi (Risâle-i Mehdiyye)"ni yazarak bu iddiaları reddetmiştir (Velî, 1392: 1303-1311).¹ Bununla beraber saray erbabının ve ordunun bir kısmının da şeyhe intisabı, Timur tarafından büyük bir tehdit olarak görülmüştür (Seccâdî, 1387: 204).

Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, özellikle Semerkant'ta düşüncelerini aktaracağı uygun koşullara sahip olmuş ve burada şöhret bulmuştur. Semerkant'ta kaldığı süre boyunca fikirleri ve sosyal sınıfları farklı sayısız müridi olmuştur. Bu çoğunluk rakipleri arasında kıskançlık yaratmış ve Timur'a yapılan şikâyetler neticesinde şeyh Semerkant'tan çıkartılmıştır (Vaizî, 1335: 281-282). Bu zorluklara rağmen Velî, İran tarihinde halkın teveccühü ile toplumsal ve siyasi alanda söz sahibi olan önemli bir şahsiyettir. Bu meyanda şeyhin tasavvufî yönü ile ilgili yapılmış çalışmalara toplumsal ve siyasî faaliyetlerini de eklemek faydalı olacaktır.

2.1. Şeyh Ni'metullah Velî'nin Tasavvufu İhya Çalışmaları: Kirmân Düşünce Okulu (Ni'metullâhiyye)

Şeyh Ni'metullah Velî, bâtil Şîi oluşumların yarattığı kargaşaların içerisinde yaşamıştır. Devlet düzenini değiştirerek siyasi kaoslar yaratmak isteyen bu oluşumlar ülkede iç savaş ve kargaşa riskini arttırmıştır. Şâhruh döneminde pek çok taraftar kazanan rafizî cereyanlar içerisinde kendisini Allah'ın ve kâinatın aslı ve hakikati olarak göstererek yeni bir peygamber olarak ortaya çıkan Astarabadlı Fazlullah, Timur zamanında takibata uğramasına rağmen fikirlerini ortaya koymaktan çekinmemiştir. Halkı“âyîn-i cedîd” olarak zikrettiği fikirlerini kabul etmeye çağıran Fazlullah, Miranşah tarafından öldürülmüştür. Ancak halk arasında oldukça taraftar bulan Hurûfîler, Şâhruh'u bir cuma namazı çıkışında bıçaklamaya kadar işi ileri götürmüşlerdir (Zerrînkub, 1362: 49; İsfizârî,1378:1/479;Aka,2010:156; Aksu, 1995:278; Minorsky,1971:250).

Kirmân'ın güneyinde bulunan küçük bir kasaba olan Mahan'da dinî, tasavvufî dersler vererek çevresinde önemli bir mürid halkasını oluşturan Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, Hurûfîler ile Nûrbahşilerin Timur'a ve Şâhruh'a karşı isyanlarında tarafsız kalmıştır. Hûrufîlerin gizli toplantı ve yapılanmaları ile Nûrbahşilerin propagandalarına rağmen Velî, dönemin hükümetleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmuş, barışçı ve hoşgörülü olmayı tercih etmiştir. İddialara göre eğer Velî, müridleriyle isyan hareketini başlatsaydı hem devlet rejimini ve iktidarları değiştirmede etkisi olmayacaktı hem de istediği tasavvufî okulu kuramayarak siyasî kutuplaşmanın atmosferi ile elindekinden de olacaktı (Şeybî, 1387:233-234). Bunun sonucunda Velî, Timur ve Şâhruh dönemlerinde ılımlı bir yol izlemiş, mutasavvıflara mesafeli davranılmasına neden olan şüpheli hareketlerden uzak durmuştur. Müridlerini de devlet büyüklerine isyan etmekten men etmiştir. Başlarda Timur ve oğlu da Velî ve müritleriyle iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Hatta kazandığı saygınlık sayesinde Şâhruh'un İranlı eşi Gevher Şâd Hatun (ö. 861/1457) ile oğlu Gıyâseddin Baysungur (ö. 837/1434) Ni'metullâhiyye'ye bağlılıklarını bildirmiştir. Ni'metullâhiyye tekkelerinin devletin başlıca gelir kaynaklarından olan haraçtan muaf tutulması ile Ni'metullâhiyye dervişlerinin devlet idaresinde hizmet etmeleri, bu bağlılığın göstergesi olarak görülmüştür (İrânî, 1345:141-149).

Şeyh Nimetullâh-ı Velî'nin ömrünü tamamladığı Kirmân, Timurlular döneminde Sünnî iken zamanla Şîileşmeye başlamıştır. Bu geçiş sürecinde Velî'nin katkısı olduğu bile iddia edilmiştir. Nitekim Velî'nin Horasan tasavvuf ekolünü yeniden canlandırarak Kirmân'da Ni'metullâhiyye üzerinden Şîi doktrinlerini yaymak istediği belirtilmiştir. Bu amaçla halk arasında Ehl-i Beyt düşüncesini teşvik ettiği ve Kirmân'ı Şîilikle bağdaştırdığı iddia edilmiştir (Şeybî, 1374:235). Dolayısıyla Velî'nin Kirmân okulunu kurması Şîi saiklere bağlanmıştır. Bu anlayışa göre toplumun manevî gelişimini gerçekleştirmek, dönemin kaos ve kriz ortamına karşı halkın dinî hayatını canlı tutmak amacıyla kurulan Kirmân okulu, insanların öldürüldüğü dönemde yöneticilere tavsiyede bulunmayı ve krizleri çözmeyi içeren bir tasavvufî hayatı tercih etmesi gerektiği için Şîiliğini gizlemiştir. Velî, Kirmân okulunu kurduktan sonra Şîi olarak tarikatını şekillendirmiş ve bu okula zarar verecek siyasî, hukukî çatışmalardan uzak durmuştur. İranlı tarihçi Şeybî'ye göre de bu tasavvufî okulda dört sahabeye düşmanlık yapılmaması ve sünnete ittibanın şart görülmesi, Velî'nin “Ehl-i Sünnet ve'l-cemaâ” olduğunu göstermez. Velî'nin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini belirterek onu öven şiirler yazması ve On İki İmâm inancına göre tasavvufî bir dil geliştirmesi, Şîi meşrepli olduğunu göstermektedir (Şeybî, 1374:236-237). Türkiye'de Fuad Köprülü, Velî'yi; Muhammed Bakır'ın soyundan gelmesi, Mısır'da kaldığı dönemde Kaygusuz Abdal'ın(Baba) defnedildiği mağarada üç yıl halvette kalması (erbain çıkarması) ve müridlerine giydirdiği on iki dilimli yeşil tac hasebiyle Bâtınî-Şîi olarak nitelendirmiştir (Köprülü, 1339/1923: 469-470). Ancak Velî'ye atfedilen *Divan* adlı eserinde Sünnî yolunda olduğu ve Üç halifenin faziletine değindiği görülmektedir. Kirmân düşünce okulunun Şîi saikler ile hareket ettiğine dair iddiaların Safevî döneminden itibaren başlaması Velî'nin Sünnî olduğu yönündeki iddiaları daha inandırıcı kılmaktadır göstermektedir (Arslan, 2022: 5).

Timurlular döneminde kargaşaların yanında tasavvufî konularda ifrada kaçan görüşler ve uygulamalar da halk arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Özellikle sûfî ismiyle çıkanların derviş elbiseleri ile dilenmeleri, ün sağlama çabasına girmeleri ve simya ilmiyle insanları iyileştirdiklerine dair yalanlar söylemeleri yanlış anlaşılmalara beraberinde getirmiştir. Bu olumsuz gidişata karşı devlet, tarikatlara karşı takibatı arttırmıştır. Tasavvufun fakr, kutb ve sûfî kelimelerinin dilencilik ve kötü şöhretli davranışlar için

kullanılması, Sadr, Şeyhülâm, Kadı, Müderris gibi devlet hizmetindeki görevlileri ve Şeyh Ni'metullâh-ı Velî'yi rahatsız etmiştir. Bundan dolayı Şeyh, Kirmân okulunda müridlerine birtakım kurallar koymuştur. Kendisi ticaret ile zanaat erbâbı olduğu için çalışmayı salık vermiş ve dervişlerin geçimini sağlayacak kalıcı bir işte çalışmasını şart koymuştur. Müridlerin dilenmesini ve derviş kıyafetleri ile halkın arasında gelmelerini kesinlikle yasaklamıştır (Şirâzî, 1365:199-205).

Velî, tasavvufî anlayışını teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Teorik olarak vahdet-i vücûd anlayışını benimsediği için tüm milletlere karşı sevgi ve saygıyı esas almıştır. Pratikte ise varlık tecellisinin insana ulaşabilmesi için sülûka girmenin şart olduğunu belirtmiştir. Ancak belirli sülûk kuralları koymamıştır. Halvetin yerine celveti, yoksulluk olarak zikredilen fakrın yerine ontolojik fakrı benimsemiş ve semâ' gösterilerini kendi okulunda yasaklamıştır (Velî, ts:12; Velî,1352: 25-27;Pazûkî, 1390: 13;Ferzam, 1374:129-130). Özellikle tasavvufun farklı amaçlarla kullanılarak tekfir edildiği dönemde Velî, şeriâtın sınırlarına bağlılığı esas alarak vahdet-i vücûdu yorumlamıştır. *Divan* adlı eserinde hakikati anlatmak için kullandığı aşkı, Allah'ın eşsiz imzası ve yansıması bağlamında zikretmiştir. Ona göre yaratılışın sebebi aşktır ve aşk; sevgilinin içine daldığı sonsuz denizdir. Aşk, âşıkların ve doğru yolu arayanların rehberidir. İnsan ve âlem, bir tek cevherin sıfatları olduğu için Allah'tan ayrı değildir. Allah; insanın manevîyatta hakikatini bulacağı, gerçek aşkı yaşayabileceği tek kaynaktır. Velî, varlığın birliğini aşk ile tanımlarken yaşam-ölüm döngüsünü de bu hakikate göre anlatmıştır (Velî, ts. : 73, 79,159, 188, 215, 265, 269,306, 353). Aşkı denize benzeten Velî'ye göre Şerîat, âşıkların gemisidir. Denizdeki fırtınalara karşı geminin sağlam olması gerekir. Gemi sağlam olursa yolcuya gideceği yol eziyet vermez (Velî, ts. :129). Ancak tasavvufun tartışmalı hususlarından olan şatahat ve vecd konularına şeriata uymadığı gerekçesiyle değinmemiştir (Ferzam, 1374:132). Hatta kendisiyle aynı dönemde yaşayan Hafız-ı Şirâzî'nin (ö. 792/1390 [?]) şiirlerini şeriata aykırı bulmuştur. Tasavvufî temaları alaycı kullandığını ve dinin sınırlarını aştığını düşündüğü Şirâzî'yi ismini vermeden eleştirmiştir (Velî, ts:1-13, 28,99) Velî, tasavvufî temaları fakîh ve zahitliğine uygun bir dille yazarken; Şirâzî, aynı temaları alaycı bir üslupla kaleme dökmüştür (Îrânî&Mansourî, 1391:5-6).

2.2. Şeyh Ni'metullah Velî'nin Kirmân Düşünce Ekolünü (Ni'metullâhiyye)Siyasi Çatışmalardan Uzak Tutma Çabaları

Sasânî İmparatoru I. Erdeşir tarafından kurulan ve İran'ın güneydoğusunda geniş bir alana yayılan ancak dağlık bir bölge olan Kirmân'da tarih boyunca çeşitli devletler hüküm sürmüştür. Zamanla Kirmân bölgesi; Şehribabek, Kohnuc, Berdsîr, Bem, Rafsencân, Zerend, Sircan, Bâft ve Sebzeverân (Cîruft) isimlerindeki şehirlere ayrılmış ve bölgenin batı ile doğusunun sınırları çizilmiştir (Wheatley, 2000:153-154; Kramers, ts:819). Timur parçalanmış olan bu bölgeyi tekrar birleştirmek için uzun seferler yapmıştır. Timurlular devletinden önce burayı yöneten Muzafferîler'in (1318-1393) hükümdarlarından Şah Şücâ'(786/1384), Timur tehlikesine karşı anlaşma yolunu seçerek vergi vermek kaidesiyle bölgede hâkimiyetine devam etmiştir. XIV. yy.'da İran'ın İsfahan, Yezd, Fars, Kirmân bölgeleri ile Azerbaycan'da varlık gösteren Muzafferîler, haraç almak amacıyla İsfahan'a gelen Timur askerlerinin öldürülmesi üzerine takibe uğramış ve ortadan kaldırılmıştır (Natanzî, 1336:192-194).

Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, topraklarını Timurlulara karşı korumak isteyen Muzafferîler'in Kirmân'daki mücadelelerine tanık olmuştur. Şeyh, halk desteğinin yanında Muzafferî şehzâdeler ile devlet yöneticilerden de teveccüh görmüştür. Saray ahali, tekkesindeki geleneksel ilimler yanında ibadet ve irşad faaliyetlerine katılarak Velî'nin destekçisi olmuştur. Sadece Velî için değil Muzafferîler dönemi; Yezd, Şiraz, İsfahan ve Kirmân'da kurduğu tekkeler ve sülûlilere devlet eliyle verilen maaşlar sayesinde tasavvufun geliştiği, müridlerin artmasıyla beraber cinayet, şiddet, eşkıyalık ve kendi aralarında çatışmaların azaldığı bir devirdir. Şiî Muzafferîler, siyâsî ve İctimâî yönden halkın desteğini almak için mutasavvıflara-özellikle Şiî tarikatlara-destek vermiştir (Ketebî, 1364:146, 166; Hâfız, 1380:2/686). Dervişlerin aktif rol aldığı bu dönemde dinî vecibelere riayet göstermeyen Şah Şücâ', Zahedan ve Kirmân şeyhlerinin etkisiyle değişmiş ve şeyhlerin halk üzerindeki etkilerine kayıtsız kalmamıştır. Şeyh Alî b. Yemân'a intisab ederek tarikatın gücünü Timur saldırılarına karşı kullanmak istemiştir (Bâfekî, 1385:603).

Şeyh Ni'metullah Velî, uzun yaşamı (101 yaşında vefat etmiştir), tehcir veya seyahatleriyle İran ve İslâm dünyasında birçok dinî rejime tanıklık etmiştir. Kirmân'da 20 yıl Muzafferîler, 40 yıl da Timurluların

yönetimi altında yaşamıştır. Bu dönemlerde İslâm şeriatını ve öğretilerini tasavvufi okulunda öğretmeye devam etmiştir. Toplumda önemli bir lider olarak sevilen Velî, iş ve sosyal hayatta tembellikten kaçınmayı tavsiye etmiş, insanlarla iyi ilişkiler kurmayı ve kötü alışkanlıklardan uzak durmayı salık vermiştir(Komisyon, 1391:4/412, 9/516).

Velî, Hanefî mezhebi ile amel eden Timur'un yönetimine her zaman mesafeli durmuş ancak Şafii fikhına sahip Muzafferiler ile işbirliği içerisinde olmuştur. Bunun sebebi Arap kökenli ancak İranlılaşmış Muzafferilerin yönetiminden duyulan memnuniyettir. Zira Muzafferiler için sûfiler, İran kültürünün gerçek hazineleri idi. Şâh Muzaffer, iki oğluna hicri III. yy.'da yaşayan İran sûfilerinden olan Şah Şucâ Kirmânî ve Bayezîd-i Bistâmî'nin isimlerini vermiştir. Şah Şucâ da oğluna Ebubekir Şibli'den esinlenerek Şibli ismini vermiştir. Bu tavır sûfilere verilen değeri göstermiştir (Pîr Muhtâr,1390:134; Yezdî, 1357:144). Ayrıca Muzafferiler hanedanlığı; Şîî sûfliğin temelleri yanında siyasî, dinî ve sosyal koşulların da Şîliğe evrildiği bir dönemdir. Bu Şîî sûfiler ise Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, Mustazâ A'zam Seyyid Şems ed-Devle ve ed-Dîn Ali Bemi olarak tarihe geçmiştir (Ketebî, 1364: 60).

Velî; Muzafferiler döneminde iktidar desteğini arkasına alarak siyaset, arabuluculuk ve güçlülere karşı halkın çıkarlarını korumak üzere toplumsal faaliyetlerde etkin rol oynamıştır. Şah Şucâ', toplumda saygınlık kazanan Velî'nin konumundan faydalanmak ve çeşitli fetihler için müridlerinin desteğini sağlamak istemiştir. Ayrıca bu dönemde kardeşi Şah Mahmûd ile mücadelesinden dolayı Şiraz ve Horasan'da meydana gelen isyanların Kirmân'da patlak vermesinden çekindiği için Velî'den yardım istemiştir. Ancak Şah Mahmûd tahta geçmesinden sonra Şah Şucâ', Kirmân'da kaldığı süre boyunca Velî'nin bazı kurallarına riayet etmesi şartıyla destek görmüştür. Şucâ'nın dinî ve toplumsal kurallara uymayan yaşantı tarzını eleştirilmiştir. Dinî vecibelere dikkat ederek babasının yönetim şeklini örnek almasını ve dindarlığını kazanması gerektiğini söylemiştir (Mîrhand, 1339:4/531). Toplumsal yaşamda sosyo-kültürel yozlaşmanın zirveye ulaşmasının müsebbibi olarak gösterilen Şah Şucâ', Velî'yi dinleyerek zühde yönelmiş böylece babasının yaptığı faaliyetleri sürdürmüştür (Şîrâzî, 1328:1/456; Mîrhand, 1339:4/531-534).

Şeyh Ni'metullâh-ı Velî; İslâm şeriatına bağlılığı, cemaate hizmet etmeyi tarikat esaslarından saymıştır. Ayrıca tembellikten ve insanı uyuşturan her türlü alışkanlıktan uzak durmak ile çalışma ve sosyal hayata aktif katılmayı Kirmân okuluna girmenin şartları arasında zikretmiştir. Nitekim kendisi de maişetini sağlamak için ticaret, ziraat ve zanaatkârlıkla uğraşmıştır (Kirmânî, 1384:105-106; Şîrâzî, 1382:3/14; Zerrînkûb, 1350:195). Timur döneminde de aynı şekilde faaliyet gösteren Velî, Timurluların siyasî iktidar merkezlerinden uzaklaşmayı ve onlarla siyasî çatışmalara girmemeyi tercih etmiştir. Muhafizleriyle diyalogu ve hoşgörüyü tercih ederek Timurlular ve Muzafferiler arasındaki çatışmaya dâhil olmamıştır. Şîilere göre bu tutumunun nedeni, Sünnî Timur'un ve desteklediği Sünnilerin geniş nüfuz kazanarak Şîiler üzerinde baskı kurmasını engellemek istemesidir (Komisyon, 1391:4/412-420). Ancak Şeyh Ni'metullah Velî'nin müritleri arasındaki bazı askerlerin Velî'ye sultanlık yakıştırmaları, Timur'un Şeyhe olan bakışımı değiştirmiştir. Timur, bir ülkede iki sultanın olamayacağını ifade ederek Velî'yi bölgeden çıkarmıştır (Kirmânî,1384:122-123).

Döneminin dinî ve siyasî yönetimlerinin hiçbirine bağlanmayan Velî; siyasî çatışmalar, isyanlar ve iç hesaplaşmalara karışmamıştır. Toplumdan uzaklaşmak yerine tasavvufi öğreti ve ilkelerini toplum içerisinde sürdürmenin gayreti içerisinde olmuştur. Ancak müridlerini fitne ortamından uzak tutmak için tekkesini, çatışmaların ve iç savaşların olmadığı Kirmân'ın küçük bir eyaleti olan Kuhbenân kentinde kurmuştur. Burada müridlerini olabilecek fitnelerden, siyasî huzursuzluk ve sosyal güvensizlikten uzaklaştırmak için çabalamıştır. Kendisinin uzaklaşmasından dolayı eleştirilmesine Hz. Ali'nin (r.a.) "Fitne çıktığı zaman iki yaşındaki deve gibi olun. Onun ne sırtına çıkılır. Ne de sütü sağılır" (Nehcu'l-Belâğa, 2009:1035) cevabını vermiştir. Amacı Allah'a hizmet olduğu için kimseye dilencilik yapmadan hükümdarın güneşinin altında yaşamının gerekirse de bu güneşten uzaklaşmanın nimet olduğunu söylemiştir (Velî, ts. : 60). Nitekim Şah Mansûr (ö. 1391) ile Timur arasındaki dünyevî iktidar ve hırs savaşında Muzafferiler ile beraber halkın katledilmesi, Velî'yi haklı çıkarmıştır (Meraşî, 1345:236).

3. Timurlular Döneminde Nakşibendiyye

Nakşibendilik, XIV. yy.'da Buhârâ'da Bahauddîn Nakşibend (ö. 791/1389) tarafından kurulmuştur. Şeyh Nakşibend'in vefatından sonra Arabistan, Hindistan, Türkistan, Balkanlar ve Anadolu'da hızlı yayılan

Nakşibendîyye, İran'da beklenen düzeyde yayılamamıştır. Farsçayı konuşanların ortaya koyduğu Nakşibendîliğin İran'da belirli bölgelerle sınırlı kalması bir paradoks olarak zikredilmiştir (Algar, 2019:244).

Timurlular, dinî kaynaklı fetihler yapmadığı için gittikleri yerlerde halka dinî özgürlük tanımışlardır. Şâhruh dönemi haricinde halkın diniyle uğraşmak yerine daha çok toprak kazanma ülküsüyle hareket etmişlerdir (Tezcan, 2005:420). Bundan dolayı Sünnî dinî yapıya sahip coğrafyada Şîî ağırlıklı anlayışlar - dinî ve sosyal tehlike oluşturmadığı sürece- rahatça faaliyet göstermişlerdir. Kurucu lider Timur, seyyidler başta olmak üzere dönemin Nakşî şeyh ile âlimlerini korumuş ve onlara ikramlarda bulunmuştur. Şeyh Şemseddîn el-Fâhûrî (Emîr Seyyîd Külâl) (ö. 772/1370), Şeyh Zeynüddîn Hâfi' (ö. 838/1435), Mir Seyyîd Berkî'yi (ö. ?) manevî rehber edinmiştir. Sûfî şeyhleri ziyaret etmiş, onlardan tasavvufî terbiyesini almış ve fetih icazetini bile bu şeyhlerden almıştır (Şehâbeddîn, 1381: 28-32; Mahendrajah, 2017: 71-72; İbn Arabşâh, 2012: 60).

Timur; din âlimleri ile tarikatlara destek vermekle beraber Şerîatla bağdaşmayan bâtinî fikirleri yayarak kendilerini peygamber veya mehdi olduklarını öne sürenler hakkında katı tedbirler almıştır. Özellikle müridlerinin kendisini sultan olarak görmek istediği âlim ve şeyhleri tutuklatmış hatta idam ettirmiştir (Semerkandî, 1383:2/588; Yüksel, 2009: 94-95). Timur'un din adamlarına faaliyetlerini yürütebilmeleri için her türlü imkânı ve ihtiramı göstererek onları himâye etmesine rağmen Şerîata uymayan yönelimlere yaptırım uygulaması, şahsi nedenlerle karar vermediğini göstermektedir (Yüksel, 2009: 94-95).

Mutasavvıflar ile Timurlular arasındaki ilişki her iki taraf için de kazançlar sağlamıştır. Çünkü devlet açısından müridler üzerinde manevî otorite sahibi olan tarikatların gücünden yararlanmak önem arz ederken kendilerinin arkasında devlet desteğini görmek de tarikatlar açısından faydalı olmuştur. Hâcegân dervişleri devrin siyasîleriyle irtibat kurmakta bir sakınca görmeyerek dostluklar geliştirilmiş ve onlarla birtakım münasebetler içerisine girmiştir. Tarikatın daha rahat yayılabilmesi için lazım olan ihvân, mekân ve zaman şartına ilaveten han (siyasî) desteğini gerekli görmüşlerdir. Nakşibendîyye'nin Pîrlerinden Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420), irşad faaliyetlerini sürdürdüğü Timur ve oğlu Şâhruh (ö. 850/1447) dönemlerinde hânedanla iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Hatta Şâhruh'un onun her isteğini yerine getirmesi Semerkant hâkimi Mirza Halîl'i huzursuz etmiştir. Mirzâ, Pârsâ'yı Buhâra'dan uzaklaştırmak için bozkır göçebeleri arasında İslâm'ı yaymakla görevlendirmiştir (İbrahimoğlu, 2022: 81).

Timurlular döneminde halkın büyük çoğunluğu Şafî-Hanefî sünnilerden oluştuğu halde Necef, Senendec, Meşhed, Kaşan, Kum, Rey bölgelerinde Şîilik gittikçe artış göstermiştir. Nil'in ve Horasan'ın ötesine yayılan Nakşibendîliğe karşı Hurûfilik ile İsmâiliyye, giderek daha çok taraftar bulmuştur. Horasan ve Kirmân'da hızla yayılan İsmâilî ezoterizm hareketi, ortaya çıktığı andan itibaren farklı biçimlerde kendini göstermiştir. Müsteşriklere göre doğuda ekonomik, sosyo-politik değişimler neticesinde canlandırılan İsmâilîlik, ahlâkî ve siyasi bir devrimci hareket olmasının yanında yoksul ve ezilen sınıfların ayaklanmasının doğal bir ifadesidir (Lewis, 1362:116; Sidighi, 1938: 61, 88, 121). XII. yy.'da Timurluların İran'a hâkim olmasından sonra bu aşırı Şîî akım, hayati bir güç olmaktan çıkarılmıştır. Ancak yer altına inen, sülûlîlikle Şîîliği birleştiren ve Ali yanlısı propaganda yapan bu hareket, bir müddet sonra tekrar gün yüzüne çıkmıştır (Lewis, 1953: 61-63). Şâhruh, yükselen Şîî tehlikesine karşı Nakşibendîyye üzerinden Sünnîliği canlandırmaya ve yaymaya çalışmıştır. Özellikle Gilan, Mazenderan ve Kuhistan bölgelerinde yükselen İsmâilî grupların yayılmasını sağlayacak dinî bir atmosferden korkmakla beraber Şîî tarikatlar olan Muşâşîlik, Nûrbahşîyye ve Ni'metullâhiyye'nin yükselişini tehlike olarak görmüştür. Şâhruh, İran'ın Sünnîliğe dönmesini sağlamak için başkenti Semerkant'tan Kubbe-i İslâm adını verdiği Herât şehrine taşımıştır. Amacı; Mâverâünnehir'den Horasan'a sünneti canlandırarak İslâm hukuku, ilim ve dindarlığı Sünnî saiklerle canlandırmak, bu çerçevede bir bilinç kurmak ve şerîatı tehdit eden ehl-i bid'at sayılan Şîî akımları ortadan kaldırmaktır (Yüksel, 2009: 96-98; Subtelny ve Anas, 1995: 211). Şâhruh'un bu siyasetini destekleyen Nakşibendîyye; Mâveraünnehir, Horasan ve Harezmi'nin Sünnîleşmesinde önemli rol oynamıştır. Nakşî şeyhlerin şerîatın yanında halkın örf ve adetlerini koruyarak ılımlı bir tavır sergilemesi, bu politikanın başarı olmasını sağlamıştır (Erâzî, 1386:144).

Timurlu sultanların ve devlet adamlarının teveccühüne mazhar olan Nakşibendîyye, bu dönemin en güçlü tarikatı olmuştur. Bu güç, manevî gücünden faydalanmak için tarikata intisap eden sultanlar tarafından sağlanmıştır. Şâhruh, Ubeydullah Ahrâr'ın öğrencisi Abdullâh-ı Nakşibendî'ye (ö. 897/1491) bağlılığını

sürdürerek bunu göstermiştir. Ancak Şeyh Ubeydullah Ahrâr öncülüğünde Nakşibendîyye, siyasi ve ictimai hayatta zirveye ulaşmıştır. Ahrâr, zanaat erbabı olduğu için şehir ve köylerde yaşayan toplumun her tabakasına ulaşmıştır. Sosyal ve ekonomik her türlü feodalleşmenin karşısında durmuş, irşad halkasını güçlü yöneticilerle desteklemiş ve tarikatını yaymak için siyasi otoriteye bağlı kalmıştır (Nişâbûrî, 1380:266-271). Feodalleşmenin karşısında durarak çoğunluğunu köylü ve çiftçilerin oluşturduğu halkı devlete karşı korumuş, devletin himayeci tutumunun da karşısında durmuştur. Halkın içerisinde haklarını, refahını ve huzurunu düşünüp gözetmeye çalışan bir Nakşibendî sûfinin varlığı, belki de halkın dünyevî sâiklerle de olsa tasavvufi bir yapının etrafında konumlanmalarını ve en azından kendileriyle ilgili belirli bir bilinç düzeyine erişmelerini sağlamış olmasına bağlanmıştır. Ahrâr, akşamları kapanan şehir kapıları ve surları dışında kalan, ellerindeki malları mülkleri her türlü yağma ve saldırıya açık, güvenliği ve huzuru garanti altına alınmamış, çocukları-kadınları her an köleleştirilme tehlikesiyle karşı karşıya kalan kitleler için güvenliğin bir sembolü olmalıydı (Çağlar, 2015: 151). Timur'un torunlarından Ebu Said Mirza Han ile Şâhruh'un oğlu Ebu'l-Kasım Babür Mirza (ö. 1457) arasındaki taht mücadelesinde arabuluculuk görevinde bulunacak kadar Ahrâr'a önemli görevler verilmiştir. Kazandıklarını tekke, cami ve medreselere vakfeden Ahrâr, birçok kişinin İslâm'ı benimsemesine vesile olmuştur (Kazvîni, 1386:156; Tosun, 2012: 19 -20). Ebû Said Mirzâ, Ahrâr'ın danışmanlığında devletin merkezini Taşkent'ten Semerkant'a taşımıştır. Böylece Semerkant, Nakşibendî gücünün merkezi konumuna gelmiştir. Nakşibendîliğin bu gücü karşısında İran halkı yeni bir ruh, heyecan ve canlılık kazanmıştır (Handmîr, 1333: 4/87-100).

Abdullâh-ı Nakşibendî, Semerkand'ta tekke kurarak tarikat faaliyetlerini sürdürmüştür. Ticaret ve ziraatle uğraşan Nakşibendî, başlangıcından itibaren şeriatın tatbikinde ısrar etmiş, emirleri ve diğer yetkilileri kendi bünyesine katmak suretiyle toplumu ıslah etmeye gayret göstermiştir. Çoğu hanedan üyeleri ile iyi ilişkileri olan Nakşibendî; üzerine aldığı dinî, toplumsal ve siyasi problemleri şeriat taraftarlığı bağlamında ele alarak saltanat makamına yakın durmuştur (Kazvîni, 1386:155-158). Yine dönemin Nakşî dervişleri, toplumun genel yapısıyla uyumlu bir dil kullanarak zulüm ve kargaşaya karşı halkın yanında olmuş böylece Nakşibendîliğin taraftar bulmasını sağlamışlardır. Özellikle Ubeydullah Ahrâr'ın zulüm karşıtı öğüt ve söylemleri, dervişler tarafından görev bilinmiş, halk da tarîkata teveccüh göstermiştir (Bennigsen and Wimbush, 1378:19-20, 55).

Ubeydullah Ahrâr'a intisab ederek Şâhruh döneminde Timurlularla yakın ilişki kuran sanatçı ve yazar Abdurrahman Câmî(ö. 898/1492) Nakşibendîyye tarikatı'nın önemli simâlarından biridir. Hüseyin Baykara'nın (1470-1506) amacı, İran'da kültürel canlanma ve büyümeyi sağlamaktır. Bu amaçla Mollâ Câmî, Molla Hüseyin Vâiz-i Kâşîfi (ö. 910/1504-1505), Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) gibi şair ve yazarlara destek vererek İslâm kültür ve sanatında önemli gelişmelere imza atmıştır. Mollâ Câmî, "Fars Şairlerinin Mührü" unvanı verilmesiyle bir anlamda İran'ın nazarî irfân tarihine damga vurmuştur. Eserlerinde İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'dan neş'et eden İslâm maneviyâtının iki farklı akımını mezcetmiştir. Mevlânâ'nın şiir geleneğine mensup olması yanında İbnü'l-Arabî'nin eserleri üzerine yapılan *Nakdu'n-Nusûs* gibi bazı şerhlerin de müellifidir (Nasr, 2015: 260). Nevâî'nin kendisini savaş, sanat, edebiyat ve kültür üstadı olarak zikrettiği Hüseyin Baykara (Nevâî,1363:130) döneminde Molla Câmî; tasavvuf ve dinî ilimlerdeki konumu dolayısıyla Herat'ın dinî ve kültürel hayatında etkili olmuş; cömertliği, dünya hırslarından ve mevki düşkünlüğünden uzak durmasından dolayı halk ve saray arasında saygınlık kazanmıştır (Bâherzî, 1383: 72, 166-172; Okumuş, 1994: 94-95).

Mollâ Câmî, Sünnî merkez olan Herat'ta camilerde Ehl-i Beyt imamlarının isimlerinin hutbelerde okunmasına izin vererek Şiîliğe meyleden Hüseyin Baykara'yı uyarmıştır. Baykara'nın dinî politikalarını gözden geçirmesi, zulüm ve küfrü şeriat kurallarına göre engellemesi gerektiğini belirtmiştir. Aslında ilk dönemlerinde Şiîliğe açıktan bir tepki koymayan Nakşîler, daha sonraki süreçte Herat şehrinde yaşanan olaylar ve Baykara'nın Şiî eğilimleri üzerine, Molla Câmî'nin devreye girmesi ile tepkilerini izhar etmişlerdir (Sever, 2020:312). Bâtînî ve Şiî unsurlara karışan anlayışları eleştirerek onları dini emir ve yasaklara aykırı gören Mollâ Camî (Çelebi, 1270: 20-21,114-115), Ehl-i Beyt'e dair güzel şiirler yazarak Şiîlikle Sünnîlik arasında bağ kurmak istemiştir. Özellikle Nakşibendîyye silsilesinde bulunan Cafer-i Sâdık (ö. 148/765) başta olmak üzere Ehl-i Beyt imamlarının hikâyelerini anlatarak onları övmesi, On İki İmam'a saygı duyduğunu göstermektedir (Hikmet, 1991: 16-17)

3.1. Timurlular Döneminde Nakşibendîliğin Sosyal ve Ekonomik Tabanı

Ferdin manevî gelişiminin yanında toplumun imarında ve İslâmlaşmasında önemli rol oynayan tarikatlar içerisinde Nakşibendîyye, Timurlular döneminde İran'ın en önemli tarikatı olmuştur. Toplumsal yaşamda yerini alan bu yapının Buhâra'dan başlayarak yayılmasında orta sınıf şehirlileri etkili olmuştur. Esnaf ve zanaatkârlar arasında yayılan Nakşibendîyye'nin şeyhleri, halkın arasında ve herhangi bir tekkeye bağlı kalmadan yaşamışlardır. Tarikatta müşid, mürid ve halk arasında sınıfsal bir ayırım da yapılmamıştır. Dolayısıyla avâm ve havâs derecelendirilmesi yapılmamıştır. Bu durum halka huzur ve güven vermekle beraber tarikatın da yayılmasını hızlandırmıştır (Gutting, 1390: 74; Münferid, 1381: 376; Kâşifi, 1356:1/265; Buhârî, 1383:54).

Nakşibendîliğin şeriate bağlılığı, zâhirî ilimlere önem vermesi ve tasavvuf düşüncesinin bâtinî boyutunun daha zayıf olması, ulemâ da dâhil olmak üzere geniş kitlelerce benimsenmesine yol açmıştır. Şeriate uygun bir dinî düşünceyi ve davranış biçimini devlet adamlarına telkin etme gayreti, Timurlu sultanlar arasında kabul görmüştür. Ubeydullah Ahrâr başta olmak üzere devlete nüfuz ederek devlet erkânına yakınlaşmayı, toplumun dindarlaşmasına rehberlik edecek öncü bir pozisyonda olmayı benimseyen Nakşî şeyhler, Timurlular döneminin en etkili tarikat erbabları içerisinde olmuşlardır. Toplumun bu tarikata ihtimam göstermesinin nedenlerinden biri, Timur hânedanlığı nezdindeki itibarlarından faydalanmak olduğu rivayet edilmiştir (Kâşifi, 1356: 1/159-160).

Nakşibendîyye, İran toplumunun dinî atmosferinin Şiîliğe doğru evrildiği geçiş döneminde şeriatı korumanın, sünnete uymanın ve delaletten kaçınmanın yollarını aramıştır. Devlet yetkilileri; şeriatın ayrılmamaları, halka zulmetmemeleri hususunda öğütlenirken; halka ülü'l-emre itaatin faziletlerini anlatılmıştır. Özellikle Nakşibendîyye'nin önemli karakteristik kuralı olan halvet der encümen (halk içinde Hak'la beraber olma) prensibine bağlılıkla halkı zulme karşı koruma ideali; şehirlî elitleri, zanaatkârları ve ticaret erbabı yanında köylüleri de etkilemiştir (Lemercier-Bennigsen, 1988: 80-81). Hürmüz, Şiraz, Semerkant, Horasan, Kirmân, Yezd bölgelerinde hizmeti, fedakârlığı, çalışmayı ve faaliyeti teşvik etmek amacıyla "el kârda gönül Yâr'da" ve "helal kazanmak, çok çalışmak ve birbirine yardım etmek dışında insana hizmet yoktur" sloganlarını yaymışlardır. Nakşibendîyye'nin bu anlayışı, toplumdaki katmanlara cemaat bilincini yerleştirme gayreti olarak zikredilmiştir (Kâşifi, 1356: 2/457-258). Kurulan cemaatin hedefi; bir meslek sahibi olmak, mesleği öğretmek ve insanları dilenmekten uzaklaştırarak onları geliştirmektir. Zaten Nakşibendîyye'nin kurucusu Bahâüddin Nakşibend, çiftçi ve inşaat ustası olarak topluma hizmet etmiştir. İran'ın ünlü şeyhleri arasındaki Şeyh Emîr Hasan pamuk tüccarlığı, Şeyh Sâdî Kâdiyûtî ile Hâce Muhammed Bâbâ Keşâverzî çiftçilik, Şeyh Sırac Külâl Pîrmisî çömlekçilik, Hâce Encîr Faknâvî Çiçekçilik ve Şeyh Emîr Hamza ise balıkçılık yapmak suretiyle müritlerine mutlaka bir meslek sahibi olmanın önemi hususunda örnek olmuşlardır (Buhârî, 1371:116, 128, 160, 181-182; Kâşifi, 1356: 4/23-79). Peygamber kıssalarından yararlanılarak çalışmanın gerekliliğinin vurgulanması; insanlara iyi davranmayı, ikiyüzlülükten kurtulmayı ve nefsin arındırılmasını gerektirmiştir. İnsana hizmet etmek, inzivaya çekilerek nefsi ıslah etmekten daha evla görüldüğü için halk, kendisine yakın olan bu anlayışa itibar etmiştir. Zaten Timurlulara yakınlıklarından dolayı yöneticiler arasında ara buluculuk rolleri de halkı Nakşibendîliğe yöneltmiştir (Fîrehî, 1386:204-205; Nişâbüri, 1380:196).

Nakşibendî sûfilerinin Sünnî saiklerle hareket ettikleri ve İran'ın tarihinde önemli faaliyetler yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler bazen yöneticilerin desteği ve onlarla işbirliği çerçevesinde bazen de yöneticilerin uygulamalarının karşısında halkla beraber olma şeklinde olmuştur. XII. ve XIV. yy., Nakşîlerin diğer sûfi tarikatlarla çatışmadan uyumlu, dinamik ve aktif hareket ettiği dönemlerdir. Bu dönemlerde müridlerin sayısı artmış ve Nakşî doktrin pratiğe dönüştürülmüştür. Ancak Şiî Safevîler döneminden itibaren lanetlenen Nakşibendîyye, keskin bir düşüş yaşamış ve toplumsal desteği baskılardan dolayı sınırlanmıştır. Tarikat; İran'ın doğusu, İsfahan, Kazvin ile Herat'ta tüm toplumsal sınıflar arasında yaygın iken Safevîlerden sonra Şiîleşme politikalarına boyun eğmemiş ve bu anlayışla mücadele yolunu seçmiştir. İran'ın belirli eyaletlerinde özellikle Sünnî Kürtler arasında varlığını devam ettiren Nakşibendîyye; İran'ın siyasî, toplumsal ve kültürel hayatında çok önemli bir rol oynamıştır (Tebrizî, 11344:1/94-108).

3.2. Nakşibendî Şeyhlerin Timurlu Şehzadelerle Çatışmaları

Şâhruh'un vefatından sonra Timur topraklarında karışıklıklar baş göstermiştir. Şâhruh'un oğulları Uluğ Bey ile Abdüllatif Mirzâ arasındaki taht mücadelesi, Ebû Said Mirzâ'nın Semerkant'a saldırması, Alaüddevle Mirza'nın Uluğ Beğin üzerine yürümesi ve Ebul-Kasım Babür tarafından esir edilmesi, devletin çöküşünü hızlandırdığı gibi halk arasında kaygılara da neden olmuştur (Semerkandî, 1383:2/682-686; Yüksel, 2009: 31-32). Bu karışıklık, devleti siyasî olarak zayıflattığı gibi halkın üzerindeki vergileri de arttırmıştır. Ekonomik ve siyasî kaygıların içerisindeki halkın Nakşî şeyhlere sığınmasının nedeni, Nakşibendîyye'nin saraydaki konumundan kaynaklandığı söylenebilir. Genellikle âlimler ile şeyhlerin muaf tutulduğu "Mal-ı Amân" vergisi, halk üzerinde büyük bir yüke sebep olmuş ve Nakşibendîyye gibi halk arasında faaliyet gösteren tarikatı rahatsız etmiştir. Bu ağır vergi yükünün altında ezilen fakir halka karşın saray ahalisinin şatafat ve lüks bir hayat içerisinde yaşaması şeriata uygun bulunmamıştır. Bu olumsuzluklar yanında "Muhassıl" denilen vergi memurlarının vergileri toplarken yaptıkları zulümlere de karşı durulmuştur. Özellikle Mollâ Câmî, devlet ricalinin haksız uygulamalarını eleştirmiştir (Câmî, 1378:529-533; Aka, 2010:210).

Timurlular döneminde devlet siyasetinin olumsuz uygulamalarından biri içkili ziyafetlere verilen önemdi. Yemekten önce ve sonra içilen içki (Clavijo, 2008:209-210) İslâm şeriâtına aykırı olduğu ve müslüman halkı özendirdiği için Nakşî dervişler tarafından eleştirilmiştir. Başta Muhammed Pârsâ olmak üzere Buhâralı ve Semerkantlı Nakşî şeyhleri bu uygulamalara karşı çıkarak Şâhruh'u uyarmışlardır. Dindar bir kişiliğe sahip olan Şâhruh, saray içinde ve dışında sarhoş edici tüm maddelerin kullanımını ve satışını yasaklamıştır (Handmîr, 1333:4/17). Şâhruh'un şeriata özen göstermesine rağmen (Hâfız, 1380:3/309) koyduğu yasağa uyulmadığı, oğlu Mirza Baysungur'un erken yaşta içkiden ölmesiyle anlaşılabilir. Semerkant'ta ve Herat'ta Uluğ Bey'in içkiyi tekrar hayatın bir parçası haline getirmesi, Mirzâların dinî bayramlarda dahi çalgılı içki ziyafeti vermelerinden duyulan rahatsızlık Pârsâ ve Nakşîlerin eleştirilerine neden olmuştur. Bu memnuniyetsizlik Uluğ Bey'in Semerkant'a çağırılmasına ve ulemâya hesap vermesine neden olmuştur (Nişâbüri, 1380: 245; Kâşifi, 1356:1/106-107).

Nakşî dervişlerin rahatsız olduğu konulardan bir diğeri de Timurluların siyaset gereği halkı azarlamalarıdır. Uluğ Bey'in Ubeydullah Ahrâr'ın da dâhil olduğu kimi ulemâ ve meşayih azarlaması, Nakşibendî dervişleri arasında rahatsızlığa neden olmuştur. Bu tutumu savunanlara göre Uluğ Bey, aydın ve yenilikçi bir insandı. Ancak Nakşibendîyye, Uluğ Bey'in yapmak istediği yenilikler için bir tehlike olmuştur. Nitekim dönemin önemli Nakşî şeyhlerinden Nizâmeddin Hâmûş (ö. 853/1449), Uluğ Bey'in bilimsel faaliyetler yaptırdığı medreseyi "dinsizler yeri" olmakla suçlamıştır. Hatta rasathanede yaptığı gözlem ve hesaplama işlerinin falcılık olarak zannedilmesine etkisinin olduğu söylenmiştir (Morkoç, 2012: 209). Uluğ Bey'in bu dedikodulara karşı Nakşibendîyye tarikatına olumsuz tavır takındığı söylenebilir. Ancak bu tavırla ilgili başka rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Nizâmeddin Hâmûş'un oğlunun Semerkant'ta Uluğ Bey'in hareminden bir kadınla gönül ilişkisine girmesinden sonra kaçmasıdır. Bu olay karşısında Uluğ Bey, Nizâmeddin Hâmûş'u huzuruna getirterek kendisini azarlamış, aralarında geçen konuşmalardan sonra onu serbest bırakmıştır. Diğer bir rivayet de bazı kimselerin Uluğ Bey'e Nizâmeddin Hâmûş hakkında ortaya attığı iddialardır. Halkı etkileyip kendisine bağladığı, halkın da ona çok itibar ettiği, saltanata özenip isyan etmesinden korkulduğu ile ilgili iddialar üzerine Uluğ Bey, onun Semerkant'tan ayrılmasını istemiştir (Tosun, 2007: 180). Bu olaylar tıp, geometri, astronomi ve sanat alanlarında gelişen devletin tarikat şeyhleri tarafından eleştirilmesine; Uluğ Bey'in din düşmanı olarak suçlanmasına hatta yönetimden uzaklaştırılması için bu zümrelerce gizli faaliyetler yapılmasına yol açmıştır. Bu şeyhlerin başında olan Ahrâr'ın azarlanması devlet aleyhinde yaptığı gizli faaliyetlerine bağlanmıştır (Yakubov 2008: 35). Bu iddialara rağmen Ahrâr; Uluğ Bey döneminin zor politikalarına karşı halkın yanında olan bir kahraman olarak zikredilmiştir. Bu devrin zorluklarının Ahrâr gibi bir mutasavvıfı dahi etkilemesi; zalimce ve haksızca bir uygulama olarak görülmüştür. Ahrâr'ın ahaliye karşı zulmü engelleyen, halkın hamiliğine (temsilciliğine) talip olan bir mutasavvıf olduğu vurgulanmıştır (Sâfi, 1875: 256, 325, 335, 472). Dönemin dinî politikalarının karşısında olan Ahrâr'ın Ebû Said Mirzâ'ya destek vermesi ve Maverâünnehir ile diğer topraklarda Nakşibendîyye Tarikatı'nın hızla yayılması karşısında Uluğ Bey'in tepki vermemesi, Ahrâr'ın başarısı olarak görülmüştür. Halkın Ahrâr'a sevgisi ve Nakşîliğin hızla yayılmasının yarattığı endişe de Uluğ Bey'i Ahrâr potikasında değişikliğe sevk ettiği muhtemel görülmüştür (Semerkandî, 1383: 4/695-707).

Sonuç

XIV. ile XV. yy.'lar arasında hâkimiyet süren Timurlular hânedanlığı; İran'ın siyasî, toplumsal, ekonomik ve dinî yapısı üzerinde çok etkili olmuştur. Bu dönemler, tarikatların yoğun faaliyetlerini de kapsamaktadır. Genel olarak Timurlular, birçok âlim ve mutasavvıfın yetiştiği İran coğrafyasında, tarikatların faaliyetlerine imkân sağlamışlardır. Mutasavvıfların halk nezdindeki itibarı, Timurluların sûfilerle yakınlaşmasına vesile olmuştur. Bu dönemde sûfilere verilen arazilerde kurulan tekkeler, hankâhlar; sosyal ve kültürel açıdan toplumun gelişmesini sağlamıştır. Her kesimden insanın teveccühünü kazanan tarikatların içerisindeki aykırı oluşumlar kimi zaman devlet için tehlike arz etmiştir. Özellikle siyasî ve dinî saiklerle faaliyet gösteren Şîî Gulât oluşumlar karşısında Timurlular, sert tedbirler almışlardır. Bunun yanında Sünnî tarikatlara da destek vererek, aşırı ve zararlı akımlara karşı durmak istemişlerdir. Bu tarikatlar içerisindeki Nakşibendîyye, şerîata ve Ehl-i Sünnet'e bağlılığa önem veren bir tasavvufî anlayışa sahip olduğundan farklı bölgelerde faaliyetler gösteren heteredoks Şîî oluşumlara karşı panzehir olarak görülmüştür. Bir kısım hükümdar, devlet ricalıyla yakın ilişki kurmayı tercih eden Nakşî şeyhlerin de müridleri olmuşlardır. Ancak bu şeyhler, devlet ricalinin yaptığı yanlışlara karşı koyarak halkın inancını, sorunlarını ve sıkıntılarını dinleyen ve düzenleyen bir fonksiyona sahip olduklarını da kanıtlamışlardır. Bu yakınlık veya uzaklık, dinî-tasavvufî gerekçelerle olduğu gibi şeyhlerin halk üzerindeki manevî otoritesinden yararlanmak isteyen hükümdarların taht ve itibarlarını güçlendirmeye de dayandırılabilir. Nakşibendîyye; toplum tarafından anlaşılabilir bir dil kullanması, sorumluluk ve meslek bilinciyle hareket etmesi, şeyhlerinin halkın çalıştıkları işleri yaparak toplumsal şartlara uyum sağlaması ile dönemin en çok yayılan tarikatı olmuştur. Ancak belirli dönemlerde halka karşı uygulanan bazı politikalarından rahatsız olan Nakşibendî dervişleri, Timurlu Mirzâları eleştirmekten geri durmamışlardır.

Çalışmaya konu olan bir diğer Sûfî, Şeyh Ni'metullâh-ı Velî'dir. İbnü'l-Arabî öğretisine bağlı Velî, Horasan tasavvufî anlayışını Kirmân düşünce okulunu (Ni'metullâhiyye) kurarak canlandırmak isteyen şair sûfidir. İran kaynaklarında Sünnîliği tartışılan şeyh, Nakşibendîyye gibi devrin önemli tasavvufî faaliyetlerini ortaya koymuştur. İçerisinde bulunduğu toplumun yapısını bilen Velî; takibata uğramamak için kendisini ve müritlerini kargaşalardan uzak tutmuş, halka el emeğinin ve şerîata bağlılığın önemini anlatmıştır. Aslında Velî'nin Şîî Muzafferî yöneticilerle iyi ilişkiler içerisinde iken Sünnî Timurlulardan kaçması, Timur'un onu tehlike olarak görmesine bağlanabilir. Timurluların Nakşibendîyye'yi desteklemeleri, Sünnî akideyi payidar kılabilme ve halk arasındaki gücünden faydalanma amacına dayanmaktadır. Şeyh Ni'metullâh-ı Velî'yi dışlamaları ise; Velî'nin bulunduğu yerlerde Şîîliğin artmasına ve yazdığı şiirlerin etkisine bağlanmıştır.

Bu çalışmada Şeyh Ni'metullâh-ı Velî ile Nakşibendîyye tarikatının incelenmesinin sebebi; bahsedilen kişi ve tarikatın Timurlular döneminin dinî ve sosyal hayatında en etkili aktörler olması hasebiyledir. Genellikle Şîîlerin teveccüh gösterdiği Şeyh Ni'metullâh-ı Velî, İran'da Şîî nüfuzun yaygın olduğu yerlerde taraftar bulmuştur. Nakşibendîyye ise İran'ın geneline Ehl-i Sünnet itikadını hâkim kılmaya çalışmıştır. Dolayısıyla iki önemli anlayışın bir bütünlük içerisinde ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu anlayışla geniş çalışmalar yapılmış eserlerden faydalanılarak iki tasavvufî düşüncenin siyasî, sosyal ve dinî yapısına değinmeye çalışmak, bir dönemin tasavvufî anlayışını da ortaya çıkarmak ve yeni çalışmalara kaynaklık etmesi hasebiyle önem arz etmektedir.

Sonnotlar

¹ Velî, Hz. Peygamber'in "Mehdi peygamber soyu Fâtıma evladındandır (Ebu Davud, Sünen, 35) hadisini aktardıktan sonra Mehdi'nin özellikleri ile ilgili şu rivayetleri aktarır: "Mehdi, geniş alınlı yüksek burunlu biridir ve inişinden elli yıl sonra Deccali öldürecektir. Mehdi, barış ortamını tesis edip, bütün düşmanlıkları ortadan kaldıracak ve başta Benî Fâtıma olmak üzere tüm Müslümanların kurtuluşunu sağlayacaktır" (Velî, 1381: 60-68) dedikten şu beyitleri aktarmıştır:

Ne cahil, ne cimri ne de korkak bir sultan

Onu gören krallar yolunu şaşırarak

Dünya onun görünüşüyle aydınlanacak

Hoş kokusuyla da kokulanacak

Ona itaat etmekten uzak duran da baştan ayağa düşecek (Velî, 381: 67-72).

Kaynaklar

- AHMEDİ, M. M.(1322). *Dîn ve Devlet der Asrı Safevî*. Tahran: Emîr Kebîr
- AKA, İ. (2010). *Timurlular Devleti Tarihi*. İstanbul: Berikan Yayınevi.
- AKSU, H. (1995).“Fazlullah-ı Hurûfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 12. ss. 278-230). İstanbul: TDV Yayınları.
- ALGAR, H.(2019). *Nakşibendilik*. Çev. Ethem Cebecioğlu vd. İstanbul: İnsan Yayınları.
- ALGAR, H.(2019). “Muhammed Pârsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 20. ss. 560-562). İstanbul: TDV Yayınları.
- ANONİM. (1391). *Alemarây-ı Safevî (Alemarây-ı Şah İsmail)*. Tahran: Bongah-ı Ferheng.
- ASLAN, A. (2021). “Ni‘metullâhiyye Tarikatının Sâfi Ali Şâhiyye Kolu ve Faaliyetleri”. *Sufiyye*.S.10, 263-286.
- AYDÜZ, S. (2009). “Semerkant Rasathanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 36. ss. 486-438). İstanbul: TDV Yayınları
- ÂZMÂYİŞ, S. M. (1381). *Der Amedî ber Tahavvülât Târîhî Silsile-i Ni‘metullâhiyye der Devrânî Ahîr*. Tahran: Hakikat.
- BAFEKÎ, M. M. (1385). *Câmî Müfîdî*. Tahran: Kitabfurûşi Hayyam.
- BÂHERZÎ, A. N. (1383). *Kitâb-ı Makâmât-ı Câmî*. Tahran: ys.
- BASHİR, S. (2003). *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nûrbakhshîya Between Medieval and Modern Islam*. Columbia: University of South Carolina Press.
- BAUSANİ, A. (1962). *The Persians, from the earliest days to the twentieth century*. London: Elek Books Limited.
- BENNİGSEN, A. ve WİMBUSH, S. E.(1378). *Sufiyân ve Komiserha*. Çev. Efsâne Münferid.Tahran: Defter-i Pejohes-i Ferhengi.
- BENNİGSEN, A. (1988). Chantal Lemercier-Quelquejay. *Sûfi ve Komiser, Rusya’da İslâm Tarikatları*. Çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları.
- BUHÂRÎ, S.M. (1383). *Enîs tâlibîn ve uddetüs’sâlikîn*. Tsh. Halîl İbrahimoglu. Tahran: Encümeni Âsar ve Meğafer Ferhengî.
- CÂMÎ, A. (1378). *Tuhfetü’l Hâce Ahrar*. Tahran: Mesnevî-i Heft Evreng.
- CEMÂLÎ, M. K. Y. (1385). *Târîhi Tahavvülât İrân Asrı Safevî*. Tahran: Danişgâhi Azâdî İslâmî.
- CLAVİJO, R. G. (2008). *Timur’un Hayatı- Kadiz’dan Semerkant’a Seyahatler*. (Çev. Zeynep Ertan). Ankara: Pozitif Yayınları.
- ÇAĞLAR, A. İ. (2015). *15.Yüzyıl Mâverâünnehr’inde Nakşîliğin Sosyo-Ekonomik Yapısı: Hâce Ahrar ve Dönemi (1450–1490)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DALKIRAN, S. (2002).Alevî Kimliği ve Anadolu Alevîliği Üzerine Bir Deneme. *EKEV Akademi Dergisi*. C.6, S.10,95-117.
- ERÂZÎ, O. (1386). *Naqshbandiyya in the Timurid period*. süper. Mohammad Hassan Razanhan.Master's degree thesis, Faculty of Literature and Humanities, Department of History.
- ESFERÂZÎ, M. M. (1339). *Ravzatu’l- cennât fî evsâf-ı medînetü’l-Herât*. (thk. Muhammed Kazım İmam). Tahran: İntişârat Dânişgâh-ı Tahran.
- ESTERÂBÂDÎ, M. K. H. (2010). *Târîh-i Firişte*. Tahran: Encümen-i Âsar û Mefâhir-i Ferhengi.
- FERZÂM, H. (1374). *Tahkîk-i der Ahvâli ve Nukked Asâr ve Efkâr Şah Ni‘metullah Velî*. Tahran: Neşir Surûş.
- FİREHÎ, D. (1386). *Kudret, Dâniş ve Meşruyyet der İslâm*. Tahran: Neşranî.

- GÖKBULUT, S. (2008). Sünnî Bir Tarikatın Şiileşen Kolları: Kübreviyye-Şiilik İlişkisi. *Marife*. C.8, S.3, 285-308.
- HABİBZÂDE, F. (1398). *Tecelli-i Kur'an ve Hadis der İşâr Ârifân Şii Mezhebi: Şâh Ni'metullâh-ı Velî, Şâh Kâsım Envâr*. Tahran: Amuzeş-i Te'lif-i İrşâdî.
- HÂFİZ, A. (1380). *Zübde-i'l-tevârih*. Thk. Seyyid Cevâdî. Tahran: İntişârât-ı Vizârat Ferheng.
- HAKİKAT, A. (1391). *Mektebhâ-yi İrfâni der Devrân-i İslâmî*. Kûm: Kûmeş.
- HANDMÎR, G. H. (1333). *Târîh-i habîbî's-seyr fi ahbâr-ı efrâd-ı beşer*. (tsh. Dr. Muhammed Debîrsiyâgî). Tahran: Hayyâm.
- HÂNDMÎR, G. H. (ts.). *Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*. Tahran: İntişârât-ı Hayyâm.
- HİKMET, A. (1991). *Camî Hayatı ve Eserleri*. Trc. M. Nuri Gençosman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- HORASÂNÎ, M. Ş. (ts.). *Muntehibü'l-tevârih*. Tahran: İntişârât-ı İlmiyye-i İslâmiyye.
- HÜMÂÎ, C. (1385). *Mevlevînâme*. Tahran: Müessese-i Neşr-i Hü mâ.
- HÜMÂÎ, C. (1381). *Dû Risâle-i der Felsefe-i İslâmî*. Tahran: Kitabnâme.
- HÜMÂYÛNÎ, M. (1358). *Târîh-i Silsilehâ-yi Tarikat-ı Ni'metullâhiyye der İrân*. Tahran: İntişârât-ı Mekteb-i İrfân-ı İrân.
- İBN ARABŞÂH. (2012). *Acâibu'l-makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*. (Çev. D. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İBN HALDÛN. (1336). *Mukaddeme-i İbn Haldûn*. (Ter. Muhammed Pervîn Gonâbâdî). Tahran: Bengâh-ı Tercüme ve Neşri Kitâb.
- İBRAHİMOĞLU, A. (2022). *Muhammed Pârsâ'nın Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İRÂNÎ, M. ve MANSOURÎ, Z. (1391). Berresiyê ve Mukâyeseî Sıfatı Rind ve Mezâmîn Rındanî Serverdîlhâyî Hâfız Şîrâzî ve Şâh Ni'metullâh-ı Velî. *Behâr Edeb*.C.3, S.17, 1-13.
- İRÂNÎ, A. A. (1345). *Peydâyiş-i Haft u Haftâtân*. Tahran: ys.
- İSFİZÂRÎ, M. M. Z. (1338). *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf-ı Medineti Herat*. Thk. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm. Tahran: ys.
- OMİDVÂRNİYÂ, M. C. (1373). "Nakşibendîyye ve Nakşî an der Havza-i Asyâ Merkezî Çîn". *Fasılname-i Mutâlîâtı Asya Merkezî ve Kafkas*. C.3, S.4, 2-33.
- KÂŞİFÎ, M. F. A. (1356). *Reşâhât Ayni'l-Hayât*. Tahran: Nüryânî.
- KAZVİNÎ, Y.A. (1386). *Lübbü't-Tevârih*. Tsh. Mîr Haşim Muhaddis. Tahran: Encümen-i Âsar ve Merâfihi Ferheng.
- KETEBÎ, M. (1364). *Târîhî Âli Muzaffër*. Thk. Abdülhüseyn Nevâyî). Tahran: Emîr Kebîr.
- KEYÂNÎ, M. (1369). *Târîh-i Hankâh der İrân*. Tahran: Kitâphâneî Tûhûrî.
- KILIÇ, M. E. (2007). Ni'metullâh-ı Velî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 33. ss. 133-136). TDV Yayınları.
- KİRMÂNÎ, A. (1384). *Tezkire der Menâkıb-ı Hazret-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî.Mecmû'e der Tercume-yi Ahvâl-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî-yi Kirmânî*. Thk.: Jean Aubin.Tahran: Kitâbhâne-yi Tehurî.
- KRAMERS, J. H. (ts.). *Kirmân*. In Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936). Edited by M. Th. Houtsma. T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann.
- KOMİSYON. (1391). *Dâyiretü'l-Meârif Cihân Nevîn İslâm*. Tahran: Neşir Kitab Mercî'.
- KÖPRÜLÜ, M.F. (1339/1923). "Anadolu'da İslâmiyet: Türk İstilasından Sonra Anadolu Tarih-i Diniyyesine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları". *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*. 2(6). 457-486.

- KÖPRÜLÜ, M. F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LEWİS, B. (1953). "Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam". *Studia Islamica*. C.1, 43-63.
- LEWİS, B. (1362). *Târîhi İsmâiliyyân*. Ter. Ferîdûn Bebrîâ. Tahran: İntişârât-ı Tûs.
- MAHENDRAJAH, S. (2017). "Tamerlanes, conquest of Herat and the Politics of Notables". *Studia Iranica*. S.46, 49-76
- MANZ, B. F. (1989). *The Rise And Rule Tamerlane*. Usa: Cambridge University Press.
- MERAŞI, Z. (1345). *Tarih-i Taberistan u Rûyan u Mâzenderan*. (Nşr. Muhammed Hüseyin Tesbihî).ys.
- MİNORSKY, V. (1971). *Persia: The Immortal Kingdom*. London: Orient Commerce.
- MÎRHAND, (1339). *Ravzâtü 'l-Safâ*. sad. Dr. Abbâs Zeryâb. Tahran: İlmî.
- MÎR HÜSEYNÎ, M. H.(1384). "Şuyûh, Şâh, Nişân Revâtib Dûdemân Şâh Ni'metullâh Bâ Selâtîn". *Encümenî Pâyîz*. C. 25, S.19, 83-104.
- MOMEN, M. (1985). *an Introduction to Shi'i Islam -The History and Doctrines of twelver Shi'ism*. UK: Yale University Press.
- MORKOÇ, A. (2012). "Adil Yakuboğlu'nun 'Uluğbey'in Hazinesi' Romanında Tarikatlar ve Faaliyetleri". *International Journal of Social Science*. C.5, S.2, 201-214.
- MUHAMMEDÎ, M. (1396). *Târîhi Tehavvülâti Siyâsî, İctimâî, İktisâdî ve Ferhengî İrân der Devri Tîmuriyyân ve Tükmenan*. Tahran: Mebnâyî.
- MÜNFERÎD, M. F. (1381). *Peyvendi Siyaset ve Ferhengi der Asrı Zevâli Tîmûriyyân ve Zuhûrî Safeviyyân*. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefaher Ferhengî.
- NATANZÎ, M. (1336). *Muntehab el-tevarîh-i muinî*. Tahran: Ketabfurûşi Hayyam.
- NEHCU'L-BELÂĞA.(1035). trc. Muhammed Takî Ca'ferî, Meşhed: Astan Kuds Rezevî, Şirket-i bî Neşer.
- NEVÂÎ, N. A.Ş.(1363). *Tezkire-i Mecâlisü 'n-nefâis*. Tahran: Menûçihri.
- NÎŞÂBÛRÎ, M. A. (1380). *Ahvâl ve Suhnân Abdullâh Ahrâr*. tsh. Arîf Nûşâhî. Tahran: ys.
- PAZUKÎ Ş. (1387). "Nukkadî ber Mekâtibât Kendukâvî der Teşyi' Şâh Ni'metullâh-u Velî ve Mevlevî". *Fasilnâme-i Heft Asman*. C.14, 1-18.
- PAZÛKÎ, Ş. (1390). *Mecmûa' Makâlat Der Bâri Şâh Ni'metullah Velî*. Tahran: ys.
- PETRUSHEVSKY, İ. P.(1371). *Evvâ-ı İctimâî ve İktisâdî İrân der Devri İlhâniyyân*. ter. Hasan Anûşî. Tahran: Emîr Kebîr.
- PÎR MUHTAR, M. (1390). *Şâh Şucâ' Kirmânî ve Şâh Şucâ' Muzafferî*. Tahran: Şumâr.
- RÂFÎ, A. H. (1383). *Mektephâyî İrfânî der Devrânî İslâmî*. Tahran: Kûmeş.
- REYNOLDS, G. S. (1989). *The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbaks (d. 869/1464)*. Critical Edition With Introduction, Hans Robert Roemer, Persien auf dem Weg in die Neuzeit: Iranische Geschichte von 1350-1750.
- SADRÎ, C. (2013). "Timurlular Dönemi Horasan'da Etkili Tarikatlar". Çev. Mustafa Altunkaya. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.2, S.4, 227-251.
- SAFÎ, F. A. (1875). *Reşahât-ı aynü 'l-hayât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- SECCÂDÎ, S. Z. (1387). *Mecelle-i Mutalâtü İrân*. Tahran: ys.
- SEFÂ, Z. (1364). *Târîh-i Edebiyât der İrân ez Pâyân-ı Karn-ı Heştom tâ Evâyil-i Karn-ı Dehom-i Hicrî*. Tahran: İntişârât-ı Firdevsî.
- SEFÂ, Z. (1366). *Târîhi Edebiyat-ı der İrân*. Tahran: Neşir Firdevs.

- SEMERKANDÎ, K. A. (1383). *Matlâ-î Seadîn Mecmua-î Behreyn*. Thk. Abdülhüseyin Nevâyî. Tahran: Pejûheşkây-i Ulûm-i İnsânî ve Metâliât-i Ferheng.
- SEVER, M. (2020). “Şevâhidü'n-Nübüvve Adlı Eseri Bağlamında Abdurrahman Câmî'nin Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Ehl-i Beyt'in Emeviler'le İlişkilerine Dair Bazı Görüşleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 48, 303-334
- SUBTELNY, M. E. ve ANAS, B. K. (1995). “The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival Under Shâh-Rukh”. *JAOS*. S.115, 210-236.
- ŞEHÂBEDDÎN. S. (1381). *Makâmat-ı Seyyid Emîr Külâl Pîr Şâh-ı Nakşibendî*. tsh. Gulam Mustafa Hân. Tahran: ys.
- ŞEYBÂNÎ, A. (1315). *Târîhi Umûmî Gurûni Vasatî*. Tahran: Matbaaî Rûşnâî.
- ŞEYBÎ, K. M. (1374). *Teşyi' ve Tasavvuf: Tâ Agaz Seddi Devazdehem Hicrî*. Tahran: Emîr Kebîr.
- ŞEYBÎ, K. M. (1982). *Es-sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*. Beyrut: Dâru'l-Endelüs.
- ŞÎRAZÎ, M. M. (1382). *Tarâikü'l-Hakâik*. nşr. Muhammed Câ'fer Mahcûb. Tahran: İntişârât-ı Kîtâbhâne-yi Senâî.
- ŞÎRÂZÎ, M. M. (1365). *Tara'iq al-Hac*.ed. Muhammad Ja'far Mahjub. London: ys.
- ŞÎRVÂNÎ, Z. A. (1315). *Bostani's-siyâhe*. Tahran: Ahmedî.
- ŞUŞTERÎ, K. N. (1377). *Mecâlisi'l-Mü'minîn*. Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye.
- TEBRÎZÎ, H. H. K. (1344). *Ravzatü'l-Cinân ve Cennetü'l-Cenân*. ed. C. Sultan el-Kurrâyî. Tahran: Bünyâd-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb.
- Tezcan, M. (2005). Emîr Timur Devrinde Din-Devlet İlişkileri ve Emîr Timur'un Din Adamlarına Bakışı,419-450.
- TOSUN, N. (2005). “Timur ve Timurluların Tasavvuh Ehliyle Münâsebetleri”. *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu (İstanbul, 26-27 Mayıs 2005)*.ed. Abdülvahab Kara-Ömer İşbilir. 407-418. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- TOSUN, N. (2012). Ubeydullah Ahrar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 42, ss.19-22.) İstanbul: TDV Yayınları.
- TOSUN, N. (2007). Nurbahşiyeye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 33, ss.247-248). İstanbul: TDV Yayınları.
- TOSUN, N. (2007). Nizâmeddin Hâmûş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 33, ss.180-181). İstanbul: TDV Yayınları.
- TRİMİNGHAM, J. S. (1973). *The Sufi Orders in islâm*. Oxford.
- VAİZÎ, A. Ş. M. (1335). *Risâle-i der Seyr Hazreti Şâh Mi'metullah-ı Velî*. Tahran: Enstitü İran ve Fransa.
- VELÎ, Ş. N. (ts.). *Divân*. Thk. Cevâd Nûrbaş. Tahran: İntişârât-ı Hangâh.
- VELÎ, Ş. N. (1352). *Mektûbât. Mecmeu'Sad ve Heşt Risâle*.Nşr. Muhammed Resa. Tahran: İntişârât-ı Hânîkâg-ı Ni'metullâh-ı Velî.
- VELÎ, Ş. N. (1392). *Mecmeu'r-resâil-i Şâh Ni'metullâh-ı Velî*. Nşr. Ali Muhamed Sâbirî. Tahran: Neşr-i İlm.
- VELÎ, Ş. N. (1381). *Risâle-i Mehdiyye*. Tahran: Kitaphâneci Şemsu'l-Urefâ, 1087 tarihli nüsha içerisinde.
- WHEATLEY, P. (2000). *The Places Where Men Pray Together: cities in Islamic lands, seventh through the tenth centruies*.ys.
- YAKUBOV A. (2008). *Uluğbey'in Hazinesi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- YEZDÎ, A. H. K. (1357). *Târîhî Cedîdi Yezd*. Tahran: Emîr Kebîr.

- YILDIRIM, R. (2014). *Halveti-Safevi Mücadelesi ve Halvetiyye Tarikatının Osmanlı Dünyası'nda Yayılması (Tokatın Yetiştirdiği İlim ve Fikir Önderleri İçinde)*. Ed.Kadir Özköse. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- YÜKSEL, M. Ş. (2009). *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜKSEL, M. Ş. (2009). “Şâhruh’un Sünnî Canlandırma Siyaseti”. *Tarih Okulu*. S.5. 95-110.
- YÜKSEL, M.Ş. (2017). “Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği”. *OTAM*. S.41, 283-302.
- ZERRÎNKÛB, A. (1350). *Donbâle-yi Costicû der Tasavvuf-i Îrân*. Tahran: Emîr-i Kebîr.